

Sešity

ÚSTAVU PRO
SOUDOBE DĚJINY AV ČR

Podíl ekonomiky na pádu komunismu
v Československu

Studie

Svazek 23
1995

Otakar Turek

**PODÍL EKONOMIKY NA PÁDU KOMUNISMU
V ČESKOSLOVENSKU**

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
1995

Institute for Contemporary History
Vlašská 9
118 40 Praha 1

Otakar Turek: **The Role of Economics in the Collapse of Communism
in Czechoslovakia**

Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, vol. 23

© 1995 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

ISBN 80-85270-46-3

Republishing of this material in any form is forbidden without permission
in writing from the Publisher.

Ediční řada SEŠITY ÚSD zveřejňuje dokumenty
a studie z oboru soudobých dějin Československa.
Má převážně pracovní charakter
a klade si za cíl přinášet dílčí výsledky
dlouhodobých badatelských záměrů.

OBSAH

Úvodem	7
1. Počáteční důvěra v komunistický ekonomický systém	12
2. Vývoj reálné ekonomiky v 70. a 80. letech	17
3. Neschopnost systému racionálně alokovat zdroje	31
4. Prohlubující se interní neefektivnost	43
5. Neschopnost systému zajistit koordinaci ekonomických aktivit	49
6. Systém sociálního pohodlí	60
Závěrem	72
Literatura	77
PŘÍLOHY	
I. Vývoj základních agregátních ukazatelů československé ekonomiky v 70. a 80. letech	81
II. Vybrané číselné charakteristiky skupin obyvatelstva, žijících v chudobě a bídě (s vysvětlujícím komentářem)	87
III. Aspekty averze lidí ke komunistickému ekonomickému systému, které ekonomická analýza neumí postihnout	97
Summary	103

ÚVODEM

V marxistickém učení má stěžejní místo teze, že v historickém střídání společenských formací zvítězí systém, který přinese vyšší produktivitu práce a odsoudí tak k odchodu z historické scény systém, který v produktivitě zaostane. Oproti této představě si soupeřící systémy vyměnily role: ze scény odešel ten, který měl podle marxistů zvítězit. Nazíráno z výlučně metodologického hlediska však jako by byla marxistická teze potvrzena: propadl systém s méně výkonnou ekonomikou.

Byla prapříčinou kolapsu komunismu opravdu neschopnost dosáhnout vyšší produktivitu práce? Položme otázku ještě blíže k tématu této studie: byla československá ekonomika a její ochabující výkonnost tím, co vedlo v zemi k pádu komunismu? Kladná odpověď by byla zcela v duchu marxistické obliby zjednodušených ideologických schemat a role ekonomiky vůbec a produktivity zvláště by byla bezpochyby přexponována, ne-li dokonce démonizována.

Nevýkonná ekonomika byla asi jedním z faktorů, proč ve světovém měřítku komunistický systém zkolaboval. Nepřímo o tom vypovídá úspěšnost politiky kapitalistického Západu, když závody ve zbrojení mezi dvěma bloky se staly břemenem, které na rozdíl od vyspělých západních ekonomik komunistická ekonomika neunesla. V odpovědi na otázku, proč komunismus v Československu prohrál, je to nicméně vysvětlení jen hodně fragmentární a na otázku, proč zde zkrachoval právě koncem 80. let (a proč ne už dávno, když s produktivitou pokulhával vždy, a proč nemohl s tímto handicapem přežívat ještě další dekády), jde o vysvětlení zcela irelevantní.

Analyzovat komplexně proces eroze a posléze pádu komunistického systému je z podstaty věci především úlohou politologů a historiků. Ekonom si nemůže klást za cíl víc, než analyzovat, jaké funkční vady ekonomického systému k tomuto procesu přispěly. Má-li však tuto úlohu podstoupit, pociťuje naléhavou potřebu vycházet alespoň z jakési rámcové

a schematické představy samotného procesu selhání a pádu komunistického systému.

Snad je v souladu s kompetentnějšími obory společenských věd, jestliže chápeme proces eroze a pádu komunismu – zúženě a účelově ve vztahu k úloze ekonomie – jako souběh a vzájemnou interakci dvou jevů:

a) Podíl lidí, kteří se vnitřně ztotožňují s komunistickým režimem (mezi ně nepočítám ty, kteří tak činí z kariéristických či existenčních důvodů ani ty, kdo režim trpně akceptují, protože nevidí alternativu), soustavně klesá a na sklonku komunistické éry má až „statisticky nevýznamnou hodnotu“.

b) Totalitní mechanismy konzervující mocenské struktury ztrácejí na účinnosti a v hodině pádu systému zcela selhávají.

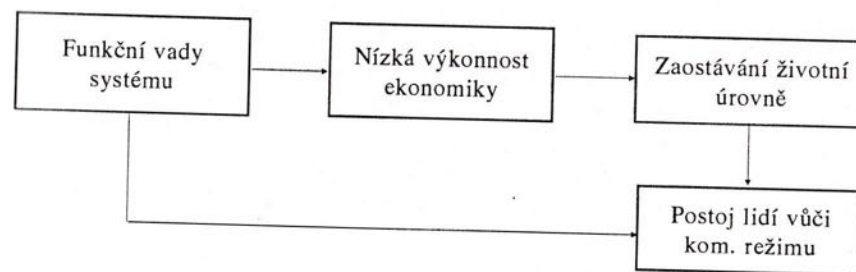
První jev není pouze kvantitativním posunem, má i svůj kvalitativní aspekt. Systém stále více „mele na prázdno“, jeho chod je řízen lidmi, kteří rezignují před záplavou iracionalit, do systému není zabudována zpětná vazba, totiž učení se z chyb, protože se stále více prohlubuje poznání, že chyby lze eliminovat jen vystoupením z existujícího systému. Toto poznání sdílí stále více lidí, včetně těch, kdo jsou provozovateli mocenských struktur. Tak první jev působí na jev druhý.

Na druhé straně je tento první jev pouze nutným předpokladem eroze a pádu komunismu, nikoli však předpokladem postačujícím. Byl přítomen po celé období normalizace, ale teprve v souběhu se selháváním totalitních mocenských mechanismů se mohl uplatnit jako faktor na politické scéně. Buď tím, že se pro protirežimní politickou reprezentaci otevřela možnost vyjednat s mocí (Polsko), nebo tak, že z lidí spadl strach z důsledků protirežimních postojů a činů a vyšli do ulic (Československo).

Nechej zde jít do podrobností. To je nesporně látkou pro jiné profese než pro ekonomu. Nechej ani tvrdit, že naznačené schéma procesu eroze a pádu komunismu v Československu je přesné a vyčerpávající, bezpochyby v něm chybí zejména souvislosti s mezinárodním rámcem, s posuny v poměru sil v bipolárním světě. Má totiž jedinou funkci: pomoci ekonomovi definovat prostor, ve kterém na celý proces působily funkční vady ekonomického systému. Tento ekonomický příspěvek lze nyní definovat takto:

a) Funkční vady ekonomického systému rozšiřují množinu lidí nespokojených s režimem. Z tohoto hlediska bude předmětem zájmu následující stati jednak nepřímý vliv dysfunkcí prostřednictvím vlivu na ekonomické zaostávání včetně zaostávání životní úrovně, jednak jejich přímý vliv v tom smyslu, že dysfunkce jsou lidmi – a nejvíce těmi, kdo jsou ve

věci profesně angažováni (tedy ekonomickým managementem a zčásti i stranickým a státním aparátem) – vnímány jako svět absurdit přičicích se zdravému selskému rozumu. Budu argumentovat v rámci tohoto schématu:¹

Výkonnost československé ekonomiky a vývoj životní úrovně dokumentuje na základě analýzy statistických dat 2. kapitola. Následující kapitoly (3.–6.) se zabývají analýzou těch funkčních vad systému, které považují za klíčové, a doložením obou směrů jejich kauzálních důsledků; přitom někdy je kladen důraz na důsledek pro ekonomickou výkonnost (zejména u neschopnosti prohlubovat efektivnost), u jiných se akcentují důsledky pro postoj lidí vůči režimu.

b) Ekonomické zaostávání provokuje k analýze jeho příčin. Ta je nalézána v systémových vadách a normativní východiska pak ze samé podstaty věci směřují k „objevování zázračných vlastností“ (ve skutečnosti často trivialit) tržní ekonomiky. Domýšlení širších souvislostí plodí normativní postuláty pro politickou sféru, vyvíjí tlak na větší dávku politické plurality a demokracie. Logika věci vede (třeba i nechtěně, jako džin vypuštěný z láhve) ke snižování účinnosti mocenskopolitického totalitního systému.

Kdyby předmětem této studie byla 60. léta, musela by její součástí být další podkapitola, zabývající se právě procesem přerůstání ekonomických reforem do oslabení totalitních mechanismů konzervujících mocen-

¹ Funkční vady centrálně plánovaného systému mnohdy definují na základě komparace s odpovídajícími prvky tržního systému. To, vůči čemu srovnávám, je učebnicový tržní systém. Zdůrazňuji to proto, abych čelil námitkám, že tržní ekonomiku idealizují. Reálné tržní systémy vykazují samozřejmě rovněž zúžená „manka“ vůči učebnicovému a nakonec i zde je komparace metodou, která usnadňuje jejich definici.

skou strukturu. V 60. letech se uplatnily obě výše uvedené skupiny „příspěvků“ ekonomiky k erozi komunistického režimu. První už tehdy přispěla k vytvoření protirežimní většiny (v dané historické situaci podporující reformátory uvnitř KSČ), druhá – a to je podstatný rozdíl proti 70. a 80. letům – ke snížení efektivity totalitních mechanismů. „Pravověrní“ marxisté v SSSR i doma v tom správně postřehli proces, který logicky směřuje až k selhání těchto mechanismů a čelili mu nakonec vnější intervencí, po níž následovala nejen restaurace totalitních mechanismů, ale i ústup od reformy ekonomického systému. V 60. letech se vlastně jen zopakovalo to, co historie komunismu po VŘSR již několikrát poznala: „osvícení komunisté“ rozpoznali defekty fungování systému, přišli se systémovými inovacemi, ohrozili tím mocenskou stabilitu, „pravověrní“ se včas vzpamatovali, nasadili reformátorům psí hlavu nepřátel a zrádců a vrátili se k tradiční podobě systému, včetně jeho funkčních vad. Rozpor mezi tím, jak komunistický systém byl konstruován, aby si udržel mocenskou stabilitu a jak by měl být konstruován, aby lépe fungoval, od samého počátku jeho existence vždy znovu a znovu nastoloval zásadní rozhodovací dilema: buď vegetovat s funkčními vadami a zachovat mocenskou stabilitu, nebo se pokusit funkční vady řešit – a mocenský totalitní monopol oslabit a silou logiky nakonec i opustit.

Máme-li analyzovat 70. a 80. léta, stojíme před poněkud modifikovaným úkolem: představitelé moci již preventivně rizika, pocházející ze „zdokonalování“ ekonomického systému eliminovali, a nepřipustili nic, z čeho by se mohlo začít odvíjet druhé východisko ze základního dilematu, tj. oslabování mocenského totalitního systému. Pokud se některá opatření v systému ekonomického řízení navrhovala (Lérova reforma), byla z hlediska fungování ekonomického systému neúčinná a z hlediska implikací pro mocenské struktury bezzubá. Druhá skupina „příspěvků ekonomiky“ k erozi komunistického režimu, totiž tlak na mocensko-politický systém, se tedy prakticky neuplatnila. (Kdybychom chtěli identifikovat zdroje oslabení účinnosti a posléze selhání totalitních mechanismů, museli bychom asi analýzu odvíjet od role M. Gorbačova a zejména od toho, že se SSSR vzdal Brežněvovy doktríny a oslabení vidět hlavně v tom, že za československou komunistickou mocí už nestály cizí tanky; to ovšem není téma pro práci, pojednávající o příspěvku ekonomiky k pádu komunismu.)

Za pozornost stojí jedna symetrie: jestliže celé dlouhé období – od prvních projevů na konci 50. let po listopad 1989 – dysfunkce ekonomického systému přispívaly k přelévání lidí z prorežimní do protirežimní

množiny a v určitých fázích vedly k oslabování totalitních mechanismů konzervujících mocenskou strukturu, pak naopak právě přechod k direktivnímu plánování byl na počátku s vytvořením totalitních mechanismů plně konzistentní a přispěl i významně k tomu, že komunistický režim měl značnou podporu lidí. Začít analýzu až od 70. let by znamenalo vpadnout do problematiky in medias res. Abychom dobře pochopili celý proces eroze totalitního režimu, je záhodno vědět i to, proč vůbec začal existovat. Proto se 1. kapitola zabývá genezí komunistického ekonomického systému a jeho – byť prchavé – počáteční stability.

1. POČÁTEČNÍ DŮVĚRA V KOMUNISTICKÝ EKONOMICKÝ SYSTÉM

Dnes už není pochyb o tom, že komunistický ekonomický systém byl historickou epizodou, v níž konstrukt holistického sociálního inženýrství přerušil dlouhodobý evoluční proces utváření a kultivace řádu, který je pro své hlavní rysy označován jako tržní ekonomika. S cílem navázat na spontánní kontinuitu tržního systému se dnes i u nás (a podobně i v dalších postkomunistických zemích) ztotožňuje naprostá většina společnosti a také celé spektrum politických stran, počínaje levicí. Vystává proto otázka, proč byl kdysi (nazíráno historicky, ne zase tak dávno), na přelomu 40. a 50. let, života neschopný ekonomický systém přijat. Aby váha této otázky byla správně doceněna, třeba dodat: byl-li komunistický *politický* systém československé společnosti vnucen únorovým pučem a následující totalitní mocí, od znárodnění a plánování – jako stěžejních kroků konstituujících komunistický *ekonomický* systém – očekávala přinejmenším podstatná část společnosti pozitivní efekty. Především ekonomický program KSČ byl tím, co této straně pomohlo ke 40 % hlasů v posledních svobodných volbách v roce 1946. Ani ostatní strany neformulovaly své programové dokumenty pro oblast ekonomiky nikterak kontroverzně k programu komunistů.

Tvrdit ovšem, že si tehdy všichni přáli takový ekonomický systém, který potom – s několika pokusy o zdokonalení – fungoval od 50. do 80. let, by přece jen nebylo pravdivé. Myšlenka znárodnění měla jistě podstatnou podporu veřejnosti, její dovedení do extrému v podobě znárodnění malého podnikání, likvidace soukromých řemesel, služeb a obchodů, združstevnění zemědělské výroby bylo už dílem totalitní politiky KSČ, která na souhlas veřejnosti nečekala. Myšlenka plánování, byla rovněž ve společnosti populární, měla však velmi nezřetelné kontury a to, co s ní udělali sovětští poradci pozvaní kolem roku 1950 do institucí hospodář-

ského řízení, bylo něčím, o čem se už nejen demokraticky nerozhodovalo, ale ani v expertních kruzích nesmělo diskutovat.²

Nicméně solidní míra obecného konsensu s přechodem k plánování na bázi zespolečnění výrobních prostředků zde v rozhodující chvíli existovala. Jak ji vysvětlit? S jakými dobrými (třebas pouze zdánlivě) důvody pro tento zvrát se veřejnost ztotožnila? Dva z nich pokládám za klíčové.

1. Ve společnosti byla stále živá neblahá zkušenost ze světové hospodářské krize 30. let. Frustrace z bezmocnosti vlád čelit katastrofickým procesům, jež zplodila živelnost tržní ekonomiky, z koexistence bídy a nevyužívání výrobního potenciálu, z existence mnohamilionové armády nezaměstnaných byla sice dočasně překryta válečným strádáním, po skončení války se však znovu dostala do popředí jako společenský pocit, formující postoje k volbě budoucnosti. Sám fakt, že sémanticky bylo plánování chápáno jako opak živelnosti, působil ve prospěch podpory plánovitého řízení ekonomiky.

Plánování se zdálo být řešením všech neduhů, které od krize 30. let zůstávaly noční můrou podstatné části společnosti, zplozenou krizí 30. let. Ta se označovala jako „krize z nadvýroby“ nebo „krize z nedostatku agregátní poptávky“.³ Druhá charakteristika mířila přesněji k podstatě věci a právě u poptávky se hledalo normativní východisko. Zatímco Keynes nabízel řešení na bázi tradičního tržního systému, jehož podstatou byly makroekonomické zásahy zvyšující rozsah agregátní poptávky, marxistické řešení na bázi plánování opouštělo tradiční systém a roli agregátní poptávky zcela vyřadilo.

Začala platit zásada, že vše, co lze z kapacitního hlediska vyrobit, je vítáno. Nic z toho nemůže uváznout odbytově z důvodů, ležících v peněžní, důchodové (poptávkové) sféře. Novou situaci vystihuje alegorický obraz, jako by se vše vyrábělo pro centrální plánovací orgán a je jeho věcí, jak si s vyrobenou hromadou poradí; není pro něho problémem ji rozdělit. Čím je hromada větší, tím je problémů méně a plánovací centrum je spokojenější. Plánovací centrum na sebe bere úlohu, substituující úlohu po-

2 Je příznačné, že v ekonomické literatuře z let 1945–1948 dominovala myšlenka smíšené ekonomiky (s kombinací státního a soukromého sektoru) a představa o plánování – jakkoli byly nezřetelné – nevycházely z direktivního pojetí.

3 Termínem „agregátní poptávka“ se v ekonomii označuje makroekonomická veličina, představující souhrn poptávky všech ekonomických subjektů (domácností, podniků, veřejných institucí).

ptávky v tržním systému. Vůči podnikové sféře rozhoduje o přidělech materiálů a investičních kvót, do sektoru domácností pouští jen takovou sumu důchodů, aby byla v souladu se sumou spotřebních statků; při případných potížích má centrální plánovač možnost pohnout cenovou hladinou spotřebního zboží a takto dosáhnout rovnováhy. Ekonomika přestala narážet na poptávkové omezení, bylo možno plně zaměstnat výrobní faktory (a také je přesunout z „nedůležitých“ sfér, zejména ze služeb a také ze zemědělství, do „klíčových“ odvětví těžkého průmyslu), zejména byl brilantně vyřešen problém nezaměstnanosti.

2. Plánování slibovalo rychlý hospodářský růst a s ním i růst blahobytu. To je přitažlivá nabídka v každé situaci, tím spíše v době, kdy společnost prožívala pocit ztracených let krize a války.

Kromě hesel o ráji, jež už se rýsuje na obzoru (i ta byla mnohými s chutí přijímána), došlo v souvislosti se znárodněním a zavedením centrálního plánování k jedné zásadní změně, jejíž důsledky byly dalekosáhlé: k přechodu na centralizaci důchodů, určených na investice. Zatímco před touto změnou se společenský kapitál reprodukoval decentralizovaně na nesčetných místech ekonomiky (v zemi velikosti Československa desetitisícového či spíše statisícového řádu), pod lokální kontrolou nesčetných vlastníků, slily se nyní všechny tyto prostředky do státního rozpočtu a o rozdělení investic začal rozhodovat centrální plánovací orgán.

Právě tato změna umožnila radikální strukturální přestavbu, jejíž rychlost a hloubka neměla historický precedens. Pamětníci nechť si bez emocí vzpomenou, jak imponující krok to byl; budil respekt i mezi ekonomy na Západě. Rázem vznikly prostředky pro stavbu hutních kombinátů, rozvinutí palivo-energetických zdrojů, pro postavení velkého počtu nových mamutích závodů, pro „velké stavby naší epochy“, výstavbu přehrad (jež kdosi nazval opiem plánovačů), pro realizaci smělých projektů velkého měřítká a úspěchem opilí plánovači a hlavně politici, poukazující na překotně rostoucí závody těžkého průmyslu, prohlašovali, že to, k čemu kapitalismus potřeboval celá staletí, skuteční socialismus za několik desetiletí.

Tempo růstu vysoce překonalo tempo, jaké ekonomové pokládají za úspěšný, ale přiměřený standard. Imponovalo i na Západě, a dokonce více než doma, kde už v 50. letech lidé na vlastní kůži začali pociťovat náklady dalekosáhlých hospodářskopolitických změn. Dva nejvíce relevantní ukazatele vykazovaly v první dekádě direktivního plánování tyto hodnoty (meziroční indexy):

	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
národní důchod	110,0	110,2	109,5	110,7	106,4	103,5	110,3	105,3	107,3	108,2	106,3	108,1
osobní spotřeba	103,1	116,3	101,0	102,3	96,3	113,9	107,9	108,2	108,4	101,1	105,1	109,5

Pramen: *Statistické ročenky ČSR.*

Během dvanácti let se národní důchod zvětšil 2,5x (index 60/48= 250,9), osobní spotřeba 2x (200,5).

Tolik ke dvěma rozhodujícím vlastnostem ekonomického systému, zaváděného v Československu po roce 1948, vlastnostem, díky jimž se systémová implantace zdařila a společenský organismus ji přijal. Nejde zde ovšem o jejich vyváženou analýzu, která by musela – jako u každého hospodářskopolitického kroku – vedle charakteristiky efektů (s přísným rozlišením, které z nich byly jen efekty zdánlivé, v delším časovém vývoji nepotvrzené), obsahovat i charakteristiku nákladů (o nich dále). Na tomto místě šlo spíše o postižení toho, jak se československé společnosti – alespoň její podstatné části – systémová změna jevila v době, kdy k ní docházelo. A nebyl to první ani poslední případ v historii, kdy se z pohledu, který postrádá historický odstup a akumulovanou zkušenost, vidí efekty zveličeně a naopak náklady se podcení nebo dokonce ani netuší. Pouze rozsah této jednostrannosti byl v daném případě mimořádně robustní a dosah mimořádně tragický.

Připomeňme ještě některé další okolnosti, které přispěly k falešnému růžovému vidění systémové změny. Ohromný vliv měla zejména masivní dezinformace o plánování v Sovětském svazu. To, co se o prvých sovětských pětiletkách pustilo do světa, zdánlivě perfektně potvrzovalo oba efekty, o kterých byla řeč: sovětská hospodářská prosperita kontrastovala s krizí tržních ekonomik, ohromné tempo růstu jako by slibovalo, že socialistická ekonomika bude v nedaleké budoucnosti ve světě dominovat. Dnes můžeme být ohromeni nad tím, jak bylo vůbec možné, že okolní svět nevěděl, jak sovětské hospodářství vypadalo ve skutečnosti, jak málo se udělalo například pro odstranění masové bídy nebo jaké „dokonalosti“ už tehdy v SSSR dosáhla ekonomika nedostatku, definovaná Kornaiem až o 40 let později.⁴ Tento „div techniky“ v selekci informací a blokování kanálů se „špatnými“ (protože režim diskreditujícími) informacemi se v SSSR sku-

4 KORNAI, J.: *Economics of Shortage*. Stockholm, University of Stockholm 1979.

tečně dokonale podařil a fungoval i v závažnějších otázkách než byla ekonomika – o masovém teroru se do světa dostaly jen fragmentární zprávy.

V době, kdy se Československo vydávalo na cestu direktivní ekonomiky, již ekonomická teorie, zejména v pracích Misese a Hayeka prokázala dysfunkčnost socialistického ekonomického systému. Dnes již nelze posoudit, jak silný byl tento hlas a jeho rezonance v poměrech svobodného vědeckého bádání na Západě. V totalitou zpracované vědě v Československu slyšet nebyl, odezva nebyla žádná, ani souhlasná, ani nesouhlasná (socialismus ve zmíněné otázce hájil jen polský ekonom O. Lange). Souzvuk s myšlenkami Misese a Hayeka se v Československu objevil až mnohem později, když ekonomové začínali rozumět i nákladové stránce systémové změny a chápat iluzornost jejích efektů.

Smyslem této kapitoly je vyjádření a doložení názoru, že základní směr změny ekonomického systému na zlomu 40. a 50. let našel ve společnosti značnou míru konsensu. Nic víc. Vůbec to neznamena, že díky tomuto „šlápnutí vedle“ československou společností se v Československu dostala k moci komunistická strana. A neznamena to ani, že komunisté formulovali ekonomický systém přísně v hranicích, k nimž sahal konsensuální rámec. Po únorovém puči si v podstatě KSČ dělala, co sama potřebovala (možná přesněji: co požadovala Moskva) a pro konstrukci ekonomického systému mohl být postačujícím vodítkem i pouhý požadavek konzistence se systémem politickým. Jestliže – v ideologické rovině – politický systém vycházel z myšlenky, že rozhodující jsou zájmy dělnické třídy, které nejlépe zná a umí prosadit komunistická strana a v ní ústřední výbor a koneckonců politbyro, pak ze zcela totožné myšlenky stačilo vycházet i při konstrukci ekonomického systému (s modifikací, že „zájem dělnické třídy“ je vyjádřen tisíciukazateli a k jejich vytyčení, zajištění vnitřní konsistence a splnění je nutno vybudovat obrovský aparát).

V ekonomice šlo o stejné základní schéma jako všude jinde: osvícené vševědoucí centrum dává pokyny, národ je od toho, aby je plnil. Pro ilustraci jeden citát – nikoli z Dikobrazu – ale z vládního usnesení: „Vláda proto ukládá ministerstvu zemědělství, ministerstvu potravinářského průmyslu, národním výborům a cukrovarům, aby zajistili pro lepší hospodaření s vláhou a stejnoměrné a rychlejší vzházení řepy – smykovat řepné pozemky na jaře hned, jakmile oschnou hřebeny brázd.“⁵ Zatímco za kapitalismu musel každý sedlák vědět, kdy má sít a kdy sklízet, po vítězném únoru to vědět nepotřeboval; od toho měl stranu a vládu.

5 *Plánované hospodářství*, 1952, č. 5, s. 397.

2. VÝVOJ REÁLNÉ EKONOMIKY V 70. a 80. LETECH

Dlouhodobá řada základních makroekonomických dat vypovídá o trvalém snižování tempa růstu československé ekonomiky, přičemž se tento proces zejména v 80. letech zvyrazňuje. Charakterizují to údaje, konstruované vždy za pětiletí (s výjimkou posledního sloupce) na bázi srovnatelných cen:⁶

	55/50	60/55	65/60	70/65	75/70	80/75	85/80	90/85	89/85
vytv. ND (index)	147,2	140,5	110,2	139,6	132,1	119,7	109,1	106,3	107,9
přírůst. vytv. ND (mld Kčs)	40,2	50,8	16,5	77,8	90,0	74,5	41,4	33,8	42,3
hmot. os. spotřeba (index)	122,4	136,5	115,8	130,0	126,5	108,6	105,1	117,7	112,3
HDP (index)	•	•	115,2	142,7	131,3	121,7	111,9	107,6	109,0
soukr. sp. (index)	•	•	116,0	126,6	125,7	109,5	106,6	119,0	111,5

Pramen: *Statistické ročenky ČSSR (ČSFR)*.

NACHTIGAL, V.: *Příspěvek k problematice kvantifikace agregátu HDP za ČSSR*. Praha, Ekonomický ústav 1989.

Pro charakteristiku jsou vybrány ukazatele, které vypovídají co nejlépe jednak o globální výkonnosti ekonomiky (hrubý domácí produkt – HDP, národní důchod – ND) jednak o tom, jaký efekt ekonomika přináší lidem (osobní spotřeba, soukromá spotřeba). Ukazatele národního důchodu

6 Absolutní údaje o vývoji hlavních agregátních veličin, z nichž jsou odvozeny indexní a přírůstková čísla v následující tabulce i dalších tabulkách v textu, nalezne čtenář v příloze I.

a osobní spotřeby neplní ovšem tuto úlohu ideálně. Oba jsou definovány podle marxistického pojetí bilance národního hospodářství a nezahrnují tedy hodnotu nehmotných služeb; ukazatel soukromé spotřeby ji již zahrnuje a ukazatel národního důchodu se od hrubého domácího produktu, který je v západním světě přijímán jako rozhodující indikátor globální výkonnosti ekonomiky, navíc liší tím, že zahrnuje pouze netto investice (tj. investice zmenšené o odpisy). Ukazatel HDP nebyl průběžně statistickou službou vyčíslován; časovou řadu od roku 1960 zpětně rekonstruoval V. Nachtigal⁷.

Jakkoli pokládáme ukazatel HDP za statisticky kvalitnější než ukazatel ND v marxistickém pojetí, lze z porovnání indexních čísel za období 1960–1990 zjistit, že poskytují vcelku shodný obraz o dlouhodobých trendech. Z nich za nejvýznamnější pokládám tendenci k poklesu tempa růstu, jejíž setrvalost je přerušena pouze v 1. polovině 60. let, kdy došlo k mimořádně velkému poklesu tempa růstu s tím, že následná pětiletí po roce 1965 opět navazují na trend založený v 50. letech. Pro tento výkyv v letech 1960–1965 se nabízí několik vysvětlení: nereálně sestavená třetí pětiletka, která se zhroutila už ve druhém roce, krize systému s následným ozdravením jeho reformou v 2. polovině 60. let, prioritizace na počátku 60. let politickým vedením redukci dovozu z kapitalistických států.⁸

Opomineme-li pětiletí 1961–1965, je pokles indexu ND (a od roku 1960 i HDP) z jednoho pětiletí na následující zcela zřetelný. Může se ovšem namítnout, že pokles indexních čísel v dlouhé časové řadě je přirozeným jevem, startuje-li ekonomika z nízké výchozí úrovně. Dalo by se

7 NACHTIGAL, V.: *Příspěvek k problematice kvantifikace agregátu hrubý domácí produkt za ČSSR*. Praha, EÚ ČSAV 1989; též: *Otázky dynamiky hospodářského rozvoje Československa v 60. až 80. letech*. Praha, EÚ ČSAV 1991.

8 Měl jsem osobní příležitost vidět v inkriminované době do „plánovací kuchyně“ zevnitř a z tohoto pohledu příkládám podstatný význam naposled jmenovanému vysvětlení. Roční plán 1963 byl v 1. variantě sestaven s „normálním“ tempem růstu a také – v té době – normálním schodkem zahraničního obchodu vůči kapitalistickým státům (řádu pod 1 mld devizových korun). Politbyro pro tento schodek plán odmítlo a objednálo si na SPK plán s vyrovnanou obchodní bilancí vůči kapitalistickým zemím, „ať to stojí co stojí“. Aparát SPK zpracoval tedy novou variantu (spíše trucvariantu), v níž chtěl dokázat, jak nepřijatelné důsledky by redukce dovozu z kapitalistických zemí měla a očekával, že se politbyro těchto důsledků zalekne a přijme původní variantu plánu. K překvapení plánovačů však politbyro přijalo onu varovnou variantu s poklesem národního důchodu. Léta 1963 a pak i 1964 tak zaznamenala nižší ND než rok 1961.

považovat za normální, vykazovala-li by ekonomika postupem času klesající relativní přírůstky (vyjádřené indexními čísly), přičemž by rostly absolutní přírůstky (vyjádřené v mld Kčs stálých cen). Takto se československá ekonomika opravdu vyvíjela (opět s přerušením v pětiletí 1961–1965) až do roku 1975, počínaje pětiletím 1976–1980 však začínají klesat i absolutní přírůstky ND, drasticky pak v 80. letech.⁹

Rovněž osobní spotřeba vykazuje dlouhodobou tendenci k poklesu indexních čísel, nelze však říci, že kopíruje vývoj indexních čísel ND. Zaslouží zaznamenat, že osobní spotřeba roste obecně pomaleji než ND, avšak v obdobích s kriticky nízkou hodnotou indexu ND vyhoupne se index osobní spotřeby poněkud výše (mám na mysli období 1961–1965 a 1986–1989). Svědčilo by to o tom, že osobní spotřebu se plánovači a politické vedení neodvážili stlačit pod nějakou kritickou mez a v obdobích, kdy se výkonnost ekonomiky vyvíjela krajně nepříznivě, získávala prioritu minimalizace důsledků pro osobní spotřebu.

Hlubší analýza ukazuje, že faktory způsobující nižší růst osobní spotřeby oproti vytvořenému národnímu důchodu, jsou v 70. a 80. letech podstatně jiné než v předcházejícím období. Vyplývá to z následujících čísel, majících sice jen orientační charakter, nicméně postihujících specifika obou časových úseků (v mld. Kčs):

	1949–1970	1971–1989
1. Vytvořený ND se zvýšil o	200	250
2. Změny v zahr.obchodu (a růst ztrát) si vyžádaly	5	40
3. Na přírůstek domácího užití ND zbývalo	195	210
4. Kdyby 3 zákl. složky užití ND rostly stejně rychle, byl by přír. ND užít k růstu:		
4a – osobní spotřeby o	149	122
4b – společenské spotřeby o	32	39
4c – akumulace o	14	49

9 Statistická technika používá kategorie stálých cen tak, že vždy pro blok 5 až 10 let zvolí ceny určitého roku za srovnatelné, přičemž rok, kdy dochází ke změně základny stálých cen je vyčíslen v obojích cenách. To umožňuje zřetězit indexní čísla do libovolně dlouhé časové řady. Umožňuje to i metodicky únosně vyčíslit absolutní přírůstky; protože však cenová hladina v dlouhodobém horizontu stoupala, váží miliarda přírůstků ND v 80. letech (velmi zhruba o 13 %) méně než miliarda přírůstků v 50. letech. Pokles je tedy ještě prudší, než jak ho charakterizují čísla o přírůstcích ND v mld. Kčs uvedená v předchozí tabulce.

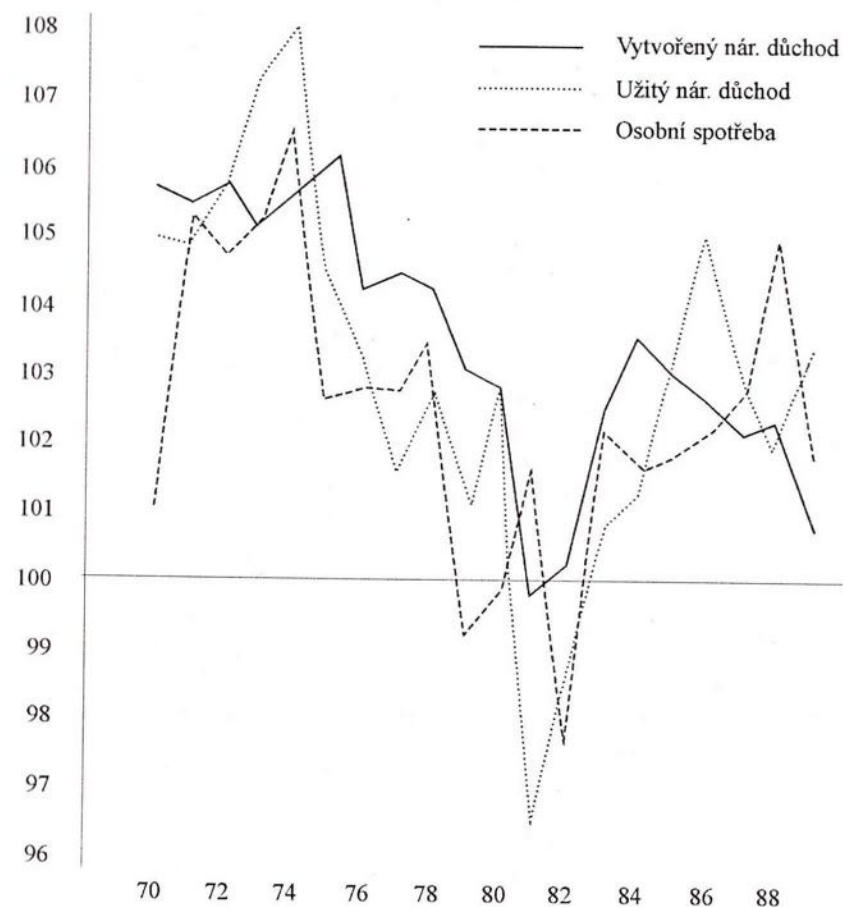
	1949–1970	1971–1989
5. ve skutečnosti však rostly		
5a – osobní spotřeba o	106	110
5b – společenská spotřeba o	38	95
5c – akumulace o	50	5
5a minus 4a	- 43	- 12
5b minus 4b	+ 6	+ 56
5c minus 4c	+ 36	- 43

K uvedené sestavě je třeba dodat vysvětlení ve dvou směrech:

- Položka 2 charakterizuje to, že přebytek vývozu nad dovozem v domácí měně (ve stálých cenách) „ukrojil“ z vytvořeného ND na konci období více, než na jeho začátku. Na tom se mohlo podílet jednak rostoucí aktivum obchodní bilance vyjádřené v devizových korunách, jednak to, že se zhoršovaly směnné relace (terms of trade), takže na určitý objem deviz získaných vývozem musel být vynaložen relativně větší objem vývozu ve vnitřních stálých cenách, resp. určitý objem deviz vynaložených na dovoz přinesl menší objem dovozu ve vnitřních stálých cenách.
- Položka 4 je pomocnou konstrukcí, vyjadřující jaké by byly přírůstky každé ze tří složek užití ND za předpokladu, že by se struktura užití oproti výchozímu roku každého období neměnila. Rozdíly proti skutečným přírůstkům každé ze tří složek (5 minus 4) pak charakterizují vliv změn ve struktuře užití ND.

Analýza ukazuje, že v období po roce 1970 bylo zpoždění růstu osobní spotřeby za tvorbu ND podstatně mírnější než v období předcházejícím a že rozhodujícími faktory tohoto opoždění byla vysoká dynamika společenské spotřeby (ta se na celkové nevýrobní spotřebě podílela v roce 1970 jednou čtvrtinou, v roce 1989 však už třetinou) a zhoršující se směnné relace, tedy pokles efektivity zahraničního obchodu, zatímco růst akumulace byl natolik nízký, že negativní vliv dvou dříve zmíněných faktorů na osobní spotřebu byl z podstatné části vykompenzován. V tomto směru vývoj po roce 1970 ostře kontrastuje s vývojem v 50. a 60. letech, kdy právě vysoká dynamika fondu akumulace byla rozhodujícím faktorem hlubokého relativního zaostávání osobní spotřeby za tvorbou ND.

Přejdeme od globální analýzy období normalizace jako celku k detailnější analýze jeho časového průběhu. Základní orientaci poskytuje graf, srovnávající relativní přírůstky národního důchodu (vytvořeného a užitého) a osobní spotřeby v jednotlivých letech (meziroční indexy).¹⁰

¹⁰ U všech tří ukazatelů zaznamenávají klouzavé (meziroční) indexy značnou kolísavost; třeba poznamenat, že to má do značné míry metodické pozadí: to co se při časové řadě absolutních hodnot (či basických indexů) projeví jako mírné změny směru rostoucí křivky (za předpokladu růstové trajektorie), získává při časové řadě klouzavých indexů podobu výkyvů nahoru a dolů (i za předpokladu obecně růstové trajektorie).

Relativně nejúspěšnější bylo prvních pět let období tzv. normalizace, kdy vytvořený ND rostl každoročně o více než 5 %. To se často vysvětluje jako sklizení efektů z hlubokých systémových změn, uskutečněných koncem 60. let, které měly nesporný vliv na vzorce chování podniků, soustřeďujících větší pozornost na vytváření předpokladů pro dlouhodobější prosperitu. Uspokojivě se vyvíjela i efektivnost zahraničního obchodu, takže v letech 1973 a 1974 zaznamenal užitý ND růst dokonce o 7 %-8 %.

V následujícím desetiletém období po roce 1975 růst domácího užití ND výrazně zaostával za jeho tvorbou, stále rostoucí část ND plynula tedy do zahraničí. Přitom vpravdě kritickým obdobím jsou léta 1979–1984, kdy užitý ND zaznamenal index 1984/78 hodnotu pouhých 100,5. Přitom v témže období společenská spotřeba vykázala podivuhodně vysoký index 128, takže alespoň nějaký růst osobní spotřeby (1984/78 = 102,5) mohl být dosahován jen díky podstatnému poklesu fondu akumulace (index netto investic 1984/78 = 69).

Vzhledem k tomu, že standardní občan vnímá výkonnost ekonomiky spíše prostřednictvím osobní spotřeby než národního důchodu, je na místě analyzovat kritické roky, kdy v osobní spotřebě došlo k výrazným výkyvům dynamiky. V roce 1975 klesla její dynamika na 102,6 (oproti 106,5 v předcházejícím roce). Při přírůstku tvorby ND v roce 1975 o 22 mld Kčs „zbylo“ na přírůstek osobní spotřeby jen 5 mld Kčs zejména proto, že se o 5 mld Kčs zvýšil čistý export a o 8 mld Kčs fond akumulace. V letech 1979 a 1980 se osobní spotřeba dokonce o 2 mld Kčs snížila, a to přesto, že tvorba ND v témže období o 26 mld Kčs stoupla; 9 mld Kčs však odplynulo do zahraničí, o 8 mld Kčs se zvýšila společenská spotřeba a o 10 mld Kčs akumulace.

Oproti právě popsaným dvěma případům stojí na opačném pólu léta 1987–1988, kdy spotřeba zaznamenala růst o 7,8 % (1988 oproti 1986), ačkoli ND ve stejném období vzrostl jen o 4,5 %. Při absolutním přírůstku tvorby ND o 24 mld Kčs vzrostla tak osobní spotřeba o 23 mld Kčs (navíc společenská spotřeba se zvýšila o 13 mld Kčs při indexu 88/86 = 109,0). V těchto letech se již příznivěji (z hlediska prostoru pro užití ND uvnitř země) vyvíjel čistý export a docházelo k absolutnímu poklesu fondu akumulace (o 11 mld Kčs).

Několik věcných i metodických poznámek zasluží fond akumulace. Ve výše popisovaných analýzách byl pojednáván jako celek (a to proto, že šlo o vliv jeho dynamiky na ostatní veličiny). Má však svoji analytickou hodnotu zabývat se i vnitřní strukturou fondu akumulace. Zahrnuje tři součásti: přírůstek základních fondů, který je (či měl by být, kdyby se dobře kalkulovalo s návratností proinvestovaných prostředků) produktivní slož-

kou, která ekonomice vrací (měla by vracet) adekvátní efekty; dále přírůstek rozestavěné výstavby a konečně přírůstek zásob. Dvě posledně jmenované složky by měly růst jen v nezbytné míře, podmíněné technologií stavební výroby u přírůstku hodnoty nedokončené výstavby a potřebou plynulého zásobování při rostoucím obratu zboží v případě zásob. To co je nad tuto „nezbytnou míru“ (tu ovšem nelze přesně kvantifikovat, mělo by však jít řádově asi o 3 % ND), je promarněnou částí národního důchodu. Za 20 let, jež jsou předmětem našeho zájmu, bylo do jmenovaných dvou složek akumulace „uloženo“ 5,2 % vytvořeného národního důchodu.

Přírůstek základních fondů – produktivní složka akumulace – stoupala v první polovině 70. let ke svému prvnímu vrcholu (75 mld Kčs) v roce 1976, po několikaletém kolísání na nižších hodnotách dosáhla druhého vrcholu v roce 1981 (79 mld Kčs), následovala opět léta poklesu, další vrcholem byl rok 1985 (83 mld Kčs) a poslední léta zaznamenávají pokles – až na 50 mld Kčs v roce 1989.

Posuzujeme-li dvě první složky akumulace dohromady, máme co činit s btto investicemi do fixního kapitálu. Ty dosáhly po plynulém růstu 1970–1977 vrcholu 90 mld Kčs v roce 1977 a 1978, poté převládla sestupná tendence, kdy jejich objem kolísá mezi 70 a 80 mld Kčs ročně až do roku 1989; jen v letech 1983 a 1984 btto investice do fixního kapitálu klesly téměř k hranici 60 mld Kčs.

Jak už bylo zmíněno, analýzy v předchozím textu se převážně opírají o údaje konstruované oficiální statistickou službou. Zmíněno bylo i to, že pro svou metodiku založenou na marxistické politické ekonomii nevypovídají o výkonnosti ekonomiky zcela věrně. Druhým zdrojem nepřesnosti mohou být (a podle mínění asi všech zasvěcených ekonomů opravdu jsou) cenové vlivy. Statistika promítla do propočtu všech kategorií v běžných cenách – ten je primárním statistickým obrazem ekonomického vývoje – pouze oficiálně schválené cenové změny, aby se tak dopracovala k sekundárnímu (z hlediska postupu prací) obrazu ekonomiky ve stálých cenách, jenž má charakterizovat dynamiku jednotlivých kategorií. Mezi ekonomy není sporu o tom, že docházelo i k neoficiálnímu růstu cenové hladiny, který statistika nezachytila a který tak nadlepšuje indexy fyzických objemů. Vykazovaná reálná dynamika jednotlivých kategorií je tak zčásti fiktivní, protože je způsobena růstem cen. Názory se různí jen co do významnosti tohoto vlivu.¹¹

11 O solidní odhad se pokusil V. Nachtigal (1989) s využitím expertních odhadů cenových zkreslení u jednotlivých složek HDP. Index HDP 1988/1970 = 192,8, který byl zkonstruován převodem oficiálních čísel statistické služby o národním

Tato skutečnost je prvním důvodem, proč vedle analýzy trendů uvnitř čs. ekonomiky má asi významnější vypovídací schopnost analýza, srovnávací Československo s jinými zeměmi. Druhý a zřejmě ještě závažnější důvod pro komparaci mezi zeměmi je v tom, že lidé při formování svých názorů na to, co jim ekonomika přináší, vycházejí spíše právě z porovnání s tím, jak se lidé mají ve vyspělejších sousedních zemích než z toho, jak se jejich ekonomika vyvíjí v čase. S tím, jak informací o světě přibývalo, přikládali pak tomuto srovnání stále větší váhu.

V 50. letech se prakticky o jiných zemích moc nevědělo, při formování názoru na úspěšnost hospodářské politiky bylo dominantní zjištění, že se věci zlepšují i přes všechny „propadáky“ (zmiňme zejména peněžní reformu v roce 1953) a traumata se sháněním zboží. Fungovalo zde do značné míry to, co A. Gide objevil již ve 30. letech o Sovětském svazu: díky blokování pravdivých informací o Západu a výrobě dezinformací o vykořisťování, absolutním zbídačování (které přece Marx už v polovině minulého století objevil jako zákon vývoje kapitalismu), brlozích apod., žila většina sovětských lidí v přesvědčení, že se přiblížila doba, kdy životní úroveň bude nejvyšší právě v SSSR. V 80. letech už u nás samozřejmě nic podobného vůbec nepřipadalo v úvahu, i v totalitním režimu se kontakty se světem prostřednictvím masmédií a hlavně turistiky podstatně rozšířily a právě srovnávání se světem se pro hodnocení naší ekonomiky veřejností stalo dominantním.

Při srovnávání čísel začneme od jednoho triviálního údaje, abychom podpořili argumenty pro tvrzení, že dynamika československé ekonomiky, jak ji vykazuje čs. statistika, je nadceněná. I když o rozdílu mezi úrovní rakouské a československé ekonomiky v roce 1950 nemáme přímé propočty, nebudeme asi daleko od pravdy, že HDP (resp. ND) na 1 obyvatele se vzájemně příliš nelišil.¹² Zřetězíme-li indexy o růstu HDP, dospějeme k indexu 1989/1950 za Rakousko 472, za Československo pak 634 (index 65/50 ND, index 89/65 HDP). V kontrastu s tím byla úroveň HDP/obyva-

důchodu a který tak převzal pouze oficiálně provedené cenové změny, následně zkorigoval i o odhad neoficiálních cenových vlivů a dospěl k hodnotě indexu v rozpětí 137 až 153. Převedeme-li tato čísla na roční průměrný růst HDP v období 1971–1988, pak namísto 3,7 % dospějeme k rozpětí 1,8 % až 2,4 %.

12 E. Ehrlich, G. Révész (1995, s. 142) udávají, že HDP/obyv. v roce 1937 byl v Rakousku o 12 % vyšší než v Československu. To naznačuje, že lze z předpokladu zhruba stejné úrovně obou zemí v roce 1950 vycházet. (Pozice Československa vůči Rakousku se mezi léty 1937 a 1950 spíše zlepšila: menší válečné škody, ztráta ekonomiky zaostalé Podkarpatské Rusi).

tele v roce 1990 v Československu oproti Rakousku poloviční (50,4 % podle Europa in Wirtschaftsvergleich, 1993). Přitom – pokud by indexní čísla byla věrohodná a úsudek, že ve výchozím roce 1950 byla úroveň obou ekonomik stejná by byl pravdivý – měl by být HDP/obyv. v Československu v roce 1990 cca o 1/3 vyšší než v Rakousku. (Okolnost, že indexy se týkají absolutních hodnot HDP a komparace promítnutí HDP na 1 obyvatele, nemůže na uvedených soudech nic podstatného změnit.)

Nekonzistence statistických údajů je zřejmá; znovu se zde vrací otázka věrohodnosti čísel československé statistiky (viz výše o cenových zkresleních). Máme-li se v této nekonzistentnosti alespoň zhruba orientovat, pomůžeme si (v prvním kroku) seřazením jednotlivých prvků nekonzistentního systému do žebříčku podle jejich věrohodnosti:

- index HDP/obyv. 1989/1950 za Rakousko = 472 má vysoký západní standard věrohodnosti;
- srovnání HDP/obyv. za rok 1990 mezi Rakouskem a Československem (ČSFR na úrovni 50,4 % Rakouska) je z metodické podstaty méně přesné, nicméně pořízené renomovanou institucí;
- předpoklad, že úroveň HDP/obyv. byla v roce 1950 v Československu stejná jako v Rakousku je solidním expertním odhadem;
- index HDP/obyv. 1989/1950 za Československo (= 634) je prokazatelně zkreslený.

Jestliže přijmeme (v dalším kroku) prvé tři prvky systému za dané a odvodíme z nich zkorigovaný konzistentní prvek čtvrtý, dojdeme k závěru, že index HDP/obyv. 1989/1950 za Československo činí 236.¹³

Jakkoli máme zjevně opodstatněné výhrady k československým statistickým charakteristikám reálného růstu, uvádíme dále tabulku, která jej srovnává s některými vybranými zeměmi (v indexních číslech).

13 Místo oficiálně vykazovaného růstu o 534 % by tak skutečný růst byl o 136 %, tedy asi čtvrtinový. Podle Nachtigala (viz poznámka 11) by místo oficiálně vykazovaného růstu 1970–1989 o 93 % byl skutečný růst o 37 % až 53 %, tedy zhruba dvoupětinový až poloviční. To by mohlo naznačovat, že Nachtigalovy odhady neoficiálního cenového růstu jsou spíše opatrné. Nicméně – vnáší to i jisté pochyby o plné věrohodnosti některých z údajů, ze kterých jsme v této úvaze vycházeli jako z relativně nejvěrohodnějších.

	55/50	60/55	65/60	70/65	75/70	80/75	85/80	89/85
ČSSR-ND	147,3	140,5	110,2	139,6	132,1	119,7	109,1	107,9
ČSSR-HDP	•	•	115,2	142,7	131,3	121,7	111,9	109,0
NSR-HDP	148,7	143,8	127,6	122,7	111,0	128,6	108,5	111,4
Rakousko-HDP	133,7	130,1	123,0	153,8	102,0	118,3	106,7	111,4
Belgie-HDP	109,6	122,6	127,6	126,6	118,6	114,3	103,9	112,7
V. Británie-HDP	116,4	113,2	115,9	113,0	111,3	108,6	110,1	112,8 ⁺
Francie-HDP	122,5	126,8	129,5	129,9	121,6	117,4	107,8	113,0
USA-HDP		138,4 ⁺⁺	126,3	116,1	112,9	118,2	115,1	114,8

+ 88/85

++ 60/50

Pramen: *Statistické ročenky ČSSR. Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí 1980 a 1986.* (Utein, UVTEI)

Ukazuje se, že i ve srovnání s našimi nadceněnými čísly jsou růstové charakteristiky po roce 1975 a hlavně po roce 1980 u řady zemí příznivější (indexy 89/85 dokonce u všech, které jsme vybrali). Za zmínku stojí i to, že SRN dosahovala už v 50. letech mimořádně vysoké dynamiky, vyšší než jsme dosahovali my v nástupu do plánování a výstavby těžkého průmyslu. (Na tomto zjištění je zajímavé i to, že Erhardtova reforma ekonomického systému přinášela, na rozdíl od naší současné systémové transformace, průdký růst hned od svého začátku.)

Pravděpodobně nejkompexnější mezinárodní srovnání základních makroekonomických ukazatelů pochází od Rakouského statistického centrálního úřadu (Europa in Wirtschaftsvergleich, 1993). Reprodukujeme v plném rozsahu rozhodující údaje tohoto materiálu, srovnávajícího 25 zemí Evropy, jež jsou seřazeny podle výše HDP/obyv. od nejlepšího Švýcarska po nejhorší Rumunsko. Údaje jsou za rok 1990.

	HDP	soukr. spotř.	veřej. spotř.	btto invest. do fix. kap.
na 1 obyvatele				
Švýcarsko	252	242	140	296
Lucembursko	231	245	136	216
SRN	218	221	128	184
Francie	208	223	156	183
Švédsko	205	216	180	182
Dánsko	201	213	114	153
Rakousko	198	198	137	206
Finsko	198	191	154	250
Island	198	212	128	181
Belgie	196	208	130	161
Norsko	195	176	168	175
Itálie	191	214	128	148
V. Británie	190	221	209	124
Holandsko	188	188	175	152
Španělsko	141	147	149	131
Irsko	127	126	91	92
Portugalsko	105	120	91	89
Československo	100	100	100	100
Řecko	88	106	130	57
SSSR	81	68	108	110
Maďarsko	75	85	56	41
Jugoslávie	64	77	83	28
Polsko	60	55	63	39
Turecko	55	56	91	45
Rumunsko	41	57	26	16

Pozn.: V tabulce je zcela formálně posunuta celá soustava čísel: zatímco v originále jsou všechny údaje vztahovány k Rakousku = 100, zde jsou pro větší názornost přepočteny na relaci ČSSR = 100.

Odstup Československa od čtrnácti prvních zemí je velmi výrazný – počínaje Švýcarskem, kde HDP/obyv. byl v roce 1990 2,5 násobný až po Holandsko, kde byl vyšší o 88 %. Značný byl i vůči Španělsku, jehož HDP/obyv. byl o 41 % vyšší. Československo však v roce 1990 dosahovalo zhruba úroveň Portugalska a Řecka, tedy dvou zemí, které jsou členy EU. (Nelze zapomínat, že od roku 1990 se pozice Československa zhoršila, rozdělením státu si samostatná Česká republika naopak postavení poněkud zlepšila). Srovnání také ukazuje, že mezi postkomunistickými ze-

měmi bylo postavení Československa relativně nejlepší (býv. NDR ovšem už v propočtech za rok 1990 nefiguruje).

Za zaznamenání stojí skutečnost, že z těchto 24 zemí je československá pozice (oproti pozici vůči ukazateli HDP/obyv.) u ukazatele soukromé spotřeby/obyv. relativně horší vůči 16 zemím, u veřejné spotřeby/obyv. však relativně lepší vzhledem k 17 zemím a u btto investic/obyv. relativně lepší dokonce vůči 20 zemím. To ukazuje, že v btto investicích do fixního kapitálu a veřejné spotřeby zaostávalo Československo méně než ve spotřebě soukromé. I když metodická náplň v párech „společenská spotřeba : veřejná spotřeba“ a „fond akumulace : btto investice do fixního kapitálu“ je různá, je tento závěr vcelku konformní s tím, do čeho vyústila analýza vývoje hlavních makroekonomických ukazatelů ČSSR v letech 1970–1989; potvrzuje totiž tezi, že vysoká dynamika společenské spotřeby byla podstatným faktorem brzdícím růst osobní spotřeby (čtenář nechť si ve výše uvedené tabulce povšimne řádku SSSR, kde anomálie vysoké veřejné spotřeby na úkor soukromé vystupuje ještě markantněji; evokuje to úvahu o zbrojní zátěži ekonomiky)¹⁴ a doplňuje tvrzení, že fond akumulace rostl v 70. a 80. letech poměrně pomalu, o úsudek, že do roku 1970 narostl do extrémně vysokých poloh, takže i při nízké dynamice v 70. a 80. letech zůstávala investiční zátěž ekonomiky vysoká.

Československá ekonomika se výrazně odlišovala od vyspělých ekonomik i v takových směrech, které nejsou ze srovnávání makroekonomických ukazatelů patrné. Zatímco ve vyspělých ekonomikách je zejména v 70. a ještě více v 80. letech zřetelný trend od kvantity ke kvalitě s akcentem na zdokonalování užitečných, funkčních a také estetických parametrů výrobků, rozšiřuje se vějíř pestrosti sortimentu, prudce vzrůstá zvláště výroba a nabídka sofistikovaných výrobků, Československo (podobně jako ostatní komunistické země) tyto nové trendy nezachytilo. Nelze tvrdit, že makroekonomické ukazatele dynamiky a také komparativní analýzy rozdílly v kvalitě zcela ignorují; vyšší kvalita se promítá do cen a jsou-li pro konstrukci cenových indexů (jak indexů měřících pohyb cen

14 J. Adam zaregistroval výrok E. Ševardnadzeho, podle kterého podíl zbrojních výdajů na HDP byl v SSSR v roce 1990 25 %. Adam dále uvádí, že v Maďarsku byl tento podíl rovněž „dostí vysoký“ – okolo 8 % s tím, že v Československu a Polsku byl pravděpodobně obdobný. ADAM, J.: *Why did the Socialist System Collapse in Central and Eastern Europe? The Case of Poland, the former Czechoslovakia and Hungary*. London, MacMillan Press 1995. (Autor měl k dispozici pouze rukopis této knihy, neuvádí proto odkazy na příslušnou stranu.)

uvnitř země v čase, tak i indexů, z nichž jsou odvozovány relace cenových hladin mezi zeměmi) vybrány výrobky zcela shodných kvalitativních vlastností, pak časové řady i komparace rozdíl v kvalitě podchytí. Avšak standardní chyba při výběru těchto reprezentantů pro mezinárodní srovnání, že u vyspělejší země jsou zvolené výrobky kvalitnější, je dosti pravděpodobná a v míře, v níž k takové chybě dochází, je zaostávání např. Československa za vyspělými zeměmi podceněno. Vedle této metodické nedostatečnosti má však rozdíl v kvalitě i další, asi podstatnější implikace.

Vyšší kvalita (berme tento termín jako zkratku, vyjadřující všechno, čím je trend vyspělých ekonomik od kvantity ke kvalitě konkretizován výše) je lidmi velmi citlivě vnímána jako přednost ekonomik, vůči kterým (zejména jako turisté) implicitně poměřují ekonomiku vlastní. Dalo by se říci, že v tomto směru až přehánějí. To, že tak činí, lze však teoreticky zdůvodnit. Lidé oceňují intenzitu svého užitku ze spotřeby určitého statku marginalisticky. Měli-li příležitost (v ekonomice s pestrou kvalitní nabídkou) v minulosti konzumovat určitý statek, v daném okamžiku mu přiřkládají užitečnost v míře, která odpovídá spotřebě do datečné (poslední) jednotky tohoto statku. Jestliže však (v ekonomikách, kde taková nabídka neexistuje) zatím týž statek spotřebovávat nemohli a znají jej pouze ze své turistické zkušenosti a ve spotřebních intencích, pak marginální ocenění jeho užitečnosti je třeba i několikanásobně vyšší. Tak vysvětlí jev, že lidé při oceňování kvality u sousedů i přehánějí, ekonom. Psycholog či sociolog by našel další důvody: spotřebovávat vyšší kvalitativní standard má kontext s potřebou lidí vymanit se z komunistického životního standardu a životního stylu, svou roli hraje i maloměšťácká touha po určité výjimečnosti, potřeba vlastnit něco, co vzbuzuje závist. Správnost všech těchto teoretických soudů byla konečnou ověřena empirickým testem: turisté za naší západní hranicí dychtivě nakupovali, přičemž byli ochotni pořídit si potřebné devizy v extrémně drahém kursu černého trhu.

Subjektivní hodnocení výkonnosti naší ekonomiky a efektu, který ekonomika poskytovala, tak lidem vyznívalo ještě nepříznivěji, a zcela oprávněně, než ukazují čísla srovnávacích analýz.

Dosavadní analýza vyúsťuje v závěr, že československá ekonomika zejména od poloviny 70. let viditelně ztrácela energii a pohybovala se spíše setrvačností po starých, špatně nastavených kolejích. To bezpochyby bylo podstatným faktorem vzrůstající averze lidí vůči komunistickému režimu.

Přece jen je však třeba tento závěr poněkud změkčit. Ekonomika byla v jistém smyslu relativně inteligentně řízena; tím se nemíní to, že by se dařilo překonat geneticky založené systémové vady, ale že v rámci limitů, daných těmito vadami, zaznamenala hospodářská politika některé úspěchy.

Předně se dařilo to, co bývá označováno jako „gulášový socialismus“. Tento zvláštní termín je přesný: guláš je hodně obyčejný pokrm a gulášový socialismus není správně chápat jako vysokou životní úroveň, ale jako zajištění cenově dostupných základních potřeb pro všechny. Implikuje nivelizaci na nízké úrovni, ale také absenci bídy¹⁵. Zafungoval hlavně na počátku normalizace jako sedativum; zklidnil společnost, která pak lépe trávila nehorázné křivdy, které na ní byly páchany počínaje srpnem 1968.

Hospodářská politika se také dokázala vyhnout katastroficky vyhodnoceným situacím, do jakých se dostávala třeba v Polsku, když vláda nenalezala z krizového stavu jiné východisko, než oznámit národu, že ode dne X bude cenová hladina spotřebního zboží citelně zvýšena. Jak známo, právě to bylo v Polsku rozbuškou sociálního neklidu a startem k dlouhodobé a stále se prohlubující destabilizaci režimu.

Tvrdí se, že rovnováha státního rozpočtu je naší tradicí již od Rašína. Českoslovenští plánovači také dbali – dokonce se slušným výsledkem – o rovnováhu mezi kupní silou obyvatelstva a fondy spotřebního zboží. Vysokou prioritu měla i rovnováha obchodní a platební bilance; zde už byly výsledky sice horší, ale zdaleka ne tak zlé, jako v Polsku nebo Maďarsku.

Právě v souvislosti s těmito dílčími úspěchy je zřejmě třeba hledat vysvětlení, proč se československá ekonomika – ač ztrátou své vitality ztrácela důvěryhodnost a šířila nespokojenost a skepsi z perspektiv – nedostávala do dramatických krizových situací, které by citelně rezonovaly v politické sféře.

15 Některé číselné charakteristiky relativně malé váhy skupin populace, které žijí v chudobě nebo bídě, jsou rozebírány v příloze II.

3. NESCHOPNOST SYSTÉMU RACIONÁLNĚ ALOKOVAT ZDROJE

Touto kapitolou přecházíme k analýze funkčních vad systému, které – ve smyslu výše uvedeného schématu kauzálních vztahů – jsou příčinou zastávání výkonnosti československé ekonomiky v 70. a 80. letech (ale nejen v nich, neboť funkční vady systému mají své hluboké kořeny v době, kdy byl systém instalován).

Z metodického hlediska bude vhodné rozlišovat funkční vady plodící alokační neefektivnost (tém je věnována tato kapitola) a vady, z nichž vyplývá interní neefektivnost (4. kapitola). Pro čtenáře neekonomy definujeme oba druhy neefektivnosti poněkud zjednodušeně: prohřešku proti interní efektivnosti se dopouští podnik, který na daný objem výstupů plýtvá vstupy, tj. spotřebovává příliš mnoho práce, materiálů, energie, investic, resp. vyrábí z daného množství vstupů méně výstupů, než by mohl. Alokační efektivnost podnik zvýší, když své výrobní činitele (práci, kapitál, půdu) přestane využívat na výrobu, z níž má za předpokladu racionálních cen (cen dokonalé konkurence) malý nebo žádný zisk a začne vyrábět to, na čem má zisk větší.

Marxistická politická ekonomie socialismu používala pojem efektivnost tak, jako by šlo vždy jen o efektivnost interní. Západní ekonomická teorie je naopak vlastně teorií alokační efektivnosti, otázka, na co použít omezené zdroje, je pro ni otázkou klíčovou; o interní efektivnost se hlavní proud západní ekonomie nezajímá se zdůvodněním, že maximalizaci zisku ekonomickými subjekty chápe jako východiskový axiom; podniky se proto definičně interní neefektivnosti nedopouštějí, na dané výstupy použijí jen možné minimum vstupů. (Někteří ekonomové ovšem přišli s kritikou, vycházející z empirických důkazů, že v reálném světě interní neefektivnost existuje nejenom v plánovaných ekonomikách, ale hojně i v ekonomikách tržních.)

Alokační efektivnost je v tržních ekonomikách výsledkem spontánního chování firem. Ekonomická teorie tento spontánní proces vysvětluje,

pracuje přitom s modely všeobecné rovnováhy na všech trzích komodit i výrobních činitelů (Walras) a dokazuje, že za určitých podmínek, z nichž nejpodstatnější je racionální soustava relativních cen zboží a výrobních činitelů, dostatečně konkurenční struktura trhu a fungující kapitálový trh, směřuje ekonomika k optimální alokaci zdrojů, ke struktuře výroby, při níž je souhrn užítka všech ekonomických subjektů maximální. Je zde prostor především pro pozitivní ekonomii: pokud se vzdělaný ekonom chce uplatnit s normativním příspěvkem, nikdy nesahá k přímému doporučení čeho vyrábět více a čeho méně, ale jak se přiblížit k teoretickému ideálu pokud jde o podmínky (výše zmíněné), za nichž spontánní procesy vedou k optimální struktuře výroby.

Naopak úloha, které se zmocnil centrální plánovací orgán v komunistickém ekonomickém systému, vychází z ambice rozhodovat o struktuře výroby přímo a z centrálního místa, vybaveného příkazovací pravomocí, které má v rukou i nástroj, který strukturu výroby determinuje nejúčinněji: přiděluje investice. Na podniky zbývá v tomto rozdělení rolí jen úloha vykonavatelů centrálních rozhodnutí. Pro spontánní procesy tak nejen nezůstává prostor,¹⁶ ale pro decentralizované rozhodování na podnikové úrovni navíc chybějí kritéria; ceny jsou arbitrární, postrádají ekonomickou racionalitu, struktura nabídkové strany je extrémně monopolní, je takto cílevědomě hospodářskou politikou dokonce formována (usiluje se o vyloučení duplicitních výrob, kde to jen jde, pro určitý program je určován monopolní výrobce nebo aspoň gestor, který má v systému rozdělování výrobků svéráznou monopolní úlohu, prostřednictvím rajonizace odbytu se vytvářejí místní monopoly i tam, kde určitý výrobek je paralelně vyráběn v mnoha podnicích – např. pekárny, mlékárny), monopolizován je zahraniční obchod. I kdybychom si všechny zmíněné překážky, znemožňující racionální alokaci zdrojů odmyslili, zůstává v ideologické klatbě kategorie zisku (hlásá se, že „v socialismu se nevyrábí pro zisk, ale pro blaho lidí“ – v šokujícím rozporu s hluboce argumentovanými důkazy, že k maximu užítka vede právě maximalizace zisku).

Kontrast obou přístupů lze charakterizovat i tak, že v tržní ekonomice je rozhodování o struktuře výroby věcí hodnotové kalkulace mikroekonomických subjektů, z níž sekundárně vyplyne určitá hmotná struktura, předem nikým neplánovatelná, v ekonomice řízené centrálním plánem se o hmotné struktuře rozhoduje přímo, primárně. Popíšme trochu zevrubněji, jak.

16 Pomíjíme zde to, že v pravomoci podniků je volba sortimentní náplně položek, ukládaných státním plánem globálními čísly.

Základní strategická rozhodnutí, učiněná hned na počátku plánovací éry, která poznamenala osud této ekonomiky na desítky let dopředu, vycházela z následující myšlenkové konstrukce: Klíčovým odvětvím je strojírenství. V historické situaci 50. let i proto, že je základem pro rozvoj zbrojního průmyslu, v nadčasovém pohledu pak proto, že růst strojírenství umožňuje zvyšovat investiční nabídku. Vysoká strojírenská výroba potřebuje materiální zajištění, tedy kov, zprostředkovaně pak palivo a energii. Větší investice tedy musejí vytvořit materiální základ pro rozvoj metalurgie, paliv, energetiky a nakonec samotného strojírenství.

Toto myšlenkové schéma hluboce ovlivňovalo činnost celého plánovacího aparátu. O růst výroby železa, oceli, uhlí, elektřiny a objemu strojírenské výroby se sváděly zanícené boje na nesčetných poradách. Pětiletky slibovaly hospodářský rozkvět, když indexy uvedených produktů byly vysoké a optimistické představy se začaly hroutit, jakmile v ročních plánech hrozilo snížení původních představ třeba jen o několik set tisíc tun oceli. Po řetězci hmotných vztahů se pak do veškerých představ o ekonomice vplížil pesimismus. Bez nadsázky lze tvrdit, že stupeň ekonomické prosperity byl pokládán za funkčně závislý na objemu výroby oceli. Když se počátkem 60. let Státní plánovací komise poprvé pokoušela o pohled na více než 5 let dopředu (konkrétně do roku 1980), figurovala v jejích úvahách čísla 18, ba i 25 mil. tun oceli za rok. Sporná byla jen otázka, co je investičně proveditelné. Za jednoznačné se však pokládalo, že čím vyšší číslo o výrobě oceli bude možno do plánu zapsat, tím bude všeho více. Hlavně bude vyšší tempo růstu a – jak se věřilo – i životní úroveň. Ocel dělá zázraky tím, že to je ocel.¹⁷ Žádná starost o to, aby to byla ocel levná.

Později – v 60. letech – se novým šlágreem stala základní těžká chemie. Ke svému, a opět na naturální filozofii založenému rozhodnutí se tentokrát plánovači inspirovali boomem chemického průmyslu, který probíhal ve vyspělých zemích.

Strukturální profil, který československá ekonomika získala v 50. letech, přežíval až do konce fungování centrálně plánovaného systému. Jednotlivé elementy komplexu těžkého průmyslu odvozovaly legitimitu své zbytnosti z toho, že jejich výstupy jsou nezbytné pro jiné elementy té-

17 Jeden z významně postavených plánovačů (jemuž byl svěřen dlouhodobý výhled), proslul tímto výrokem, proneseným ve vrcholném grémiu Státní plánovací komise někdy kolem roku 1960: „Dejte mně do jedné ruky ocel a do druhé energii a udělám vám i z hovna blahobyť“.

hož komplexu. Ekonomičtí teoretikové to nakonec v 80. letech nazvali jako hluché koloběhy uvnitř předimenzovaného komplexu těžkých odvětví. Nikdo si však, ani poté, co byla poznána jejich iracionalita, nevěděl rady s tím, jak je v rámci existujícího systému eliminovat. I když už plánovačské okouzlení těžkým průmyslem vyprchalo, logika věcí a mechanismus hmotných bilancí fungovaly setrvačným směrem. Jako příklad (naštěstí ojedinělý, zato robustní) lze uvést nové kamenouhelné revíry na Frenštátsku a Slánsku, k jejichž otevření v 80. letech proběhly přípravné práce. Přitom byly dobře známé vážné ekologické důsledky (Slánsko), vědělo se o devastacím vlivu na hodnotnou krajinu i o nelidských pracovních podmínkách těžby ve velkých hloubkách a extrémně vysokých teplotách (Frenštátsko) a také o neúnosně vysokých nákladech (oba revíry).

V čistě naturální rovině se však prováděla nejen velká strategická strukturální rozhodnutí. Pro malá, operativní rozhodnutí o struktuře výroby byly vodítkem hmotné bilance plánu. Jestliže u některého výrobku signalizovaly přílišné napětí mezi kapacitami a „potřebami“, bylo na plánovači, aby našel cesty k vyrovnání bilance.

Téma „potřeb“ zasluhuje zvláštní pojednání. Jde o kategorii, která je de facto bez horního limitu, není nasatitelná a není ani hospodářskopoliticky uchopitelná; v ekonomii a hospodářské politice lze pracovat s poptávkou jako s kategorií limitovanou omezeností peněz, nikoli však s „potřebou“, tu totiž musí někdo autoritativně redukovat na únosnou míru, musí rozhodnout o její výši pro jednotlivé subjekty. Nicméně proti vůli centrálního plánovače se „potřeby“ uplatňovaly, což nejen vytlačovalo z procedur tvorby plánu kooperativní přístupy, vnášelo do nich složité strukturovaný antagonismus zájmů a prohlubovalo chaotičnost vztahů mezi dodavateli a odběrateli, ale také zcela zákonitě vedlo k degeneraci plánované ekonomiky na ekonomiku nedostatku (v 80. letech podal její teoreticky hluboce propracovaný obraz Kornai¹⁸).

Teprve dnešní realita transformace na tržní ekonomiku vystavila vyčerpávající účet obrovských nákladů, vyvolaných výše popsanou naturální strategií založenou v 50. a 60. letech. Bez úmyslu zkorigovat tento účet „k lepšímu“ však je třeba k tomu poznamenat, že v 50. a 60. letech se – alespoň na úrovni zásadních strategických strukturálních změn – dodržela veledůležitá zásada, že v hospodářské politice musí být zvolené cíle a disponibilní instrumentárium vzájemně konzistentní. Cíl hypertrofovat roli těžkého průmyslu (a později těžké chemie) byl dosažitelný (a bohužel jej

18 KORNAI, J.: *Economics of Shortage*.

bylo i do značné míry dosaženo) prostřednictvím odpovídajícího rozdělování investic a preferencí příslušných hmotných bilancí. Později, když politické a hospodářské vedení země, konfrontováno s narůstajícími náklady vyplývajícími ze starých strategických rozhodnutí o struktuře, začalo vytyčovat cíle typu „vyšší efektivnost“, „vědeckotechnická revoluce“, „intenzifikace ekonomiky“, „od kvantity ke kvalitě“, „za konkurenceschopnost na světových trzích“, požadavek konzistence hospodářskopolitických cílů a nástrojů nebyl splněn, plánovačské instrumentárium nebylo novým cílům adekvátní. Proto tyto cíle zůstaly jen donekonečna opakovanými platonickými slogany, vývoj ekonomiky se s nimi míjel.¹⁹

A právě to je pro ekonomický vývoj 70. a 80. let charakteristické. Ekonomika se pohybovala podél časové osy spíše setrvačností, žádné nové masivní strukturální hříchy se sice již nepáchaly, ale pokračovalo se ve vyjetých kolejích dávno založené struktury. Přestože analýzy už říkaly, že např. sortiment naší strojírenské výroby je neúnosně široký, nikdo ho nedokázal zúžit, že panely jsou neekonomické, dál se z nich stavělo. Tváří v tvář novým hospodářskopolitickým cílům stáli tvůrci hospodářské politiky s prázdnýma rukama, bez odpovídajícího instrumentária. A samozřejmě ani praxe se nikterak k racionálnějšímu řešení alokační efektivity nepřiblížila. Chyběla ochota k vytvoření třeba jen tak elementárního předpokladu, jakým je ekonomicky racionální soustava relativních cen. Vyžadovalo to totiž překročit Rubikon směrem k tržní ekonomice a toho nebyla politická moc schopna.

Orientace hospodářské politiky na těžký průmysl měla svoje hluboké ekologické důsledky. Konstatujeme na tomto místě pouze obecně známou skutečnost, že Československo patřilo (a Česká republika stále patří) k ekologicky nejpoškozenějším zemím (nejen) v Evropě, přičemž v některých částech našeho území lze situaci charakterizovat jako ekologickou katastrofu – zde mám na mysli zejména severočeskou hnědouhelnou pánev. A právě na příkladu této pánve lze demonstrovat něco, co je obecně méně známé: tvůrci hospodářské politiky a politické vedení státu, příkládající výstavbě těžkého průmyslu zcela jednoznačnou prioritu, ji prosazovali i poté, kdy již znali ekologické náklady. Při schvalování územního plánu severočeské hnědouhelné pánve (SHP) dokončeného v únoru 1962

19 Podobně tomu bylo i s problémy, které u nás s určitým zpožděním oproti západním ekonomikám vyvolala ropná krize. Centrálně plánovaná ekonomika se jí nedokázala přizpůsobit, pouhé výzvy k obratu k intenzivnímu a materiálově a energeticky úspornému typu ekonomického růstu nebyly řešením.

ve Státním ústavu pro rajonové plánování v Praze, přijala vláda 21.12.1964 toto usnesení:

- „ – považovat vybudování odsiřovacího zařízení u všech nově uvažovaných velkoelektráren za nezbytnou součást jejich realizace;
- výstavbu odsiřovacího zařízení na velkoelektrárnách I. etapy realizovat nejpozději do zahájení výstavby II. etapy elektráren. V elektrárnách II. etapy budovat odsiřovací zařízení současně s jejich výstavbou;
- upustit v případě, že očekávaný negativní vliv kysličníku siřičitého bude potvrzen a výzkum odsiřování kouřových plynů bude negativní, od výstavby elektráren II. etapy.“

V rozporu s tímto usnesením vlády výstavba elektráren v pánvi pokračovala a další masivní kapacity byly uváděny do provozu bez odsíření: v roce 1964 Tušimice I (o kapacitě 660 MW), v roce 1966 Ledvice I (420 MW), v roce 1968 Pruněřov II (660 MW), v roce 1969 Ledvice II (220 MW), v roce 1970 Počeradý I (800 MW), v roce 1975 Tušimice II (800 MW), v roce 1977 Počeradý II (400 MW) a v roce 1982 Pruněřov II (1 050 MW). Dávky SO₂ se zněkolikanásobily. Postihovaly zejména Krušné hory a samotnou pánev, ovšem zdaleka ne pouze ty (blízké okolí sklízí naplno důsledky emisí spíše za výjimečných meteorologických situací, přičemž větší část emitovaných škodlivin je přenášena do větších vzdáleností). Když v 70. letech „potřeba“ (opět ona nešťastná kategorie) elektrické energie dále prudce rostla a nebyla k dispozici žádná ověřená technologie odsiřování, opakoval se několikrát stejný scénář: vláda se usnesla o výstavbě další elektrárny bez odsíření jako výjimce s tím, že jde v severočeské pánvi o elektrárnu poslední. Teprve v případě Pruněřova II to byla opravdu elektrárna poslední.

Vůdčí zásada, že strukturu výroby diktují centrální orgány, často vedla ke krajně necitlivým zásahům do podnikové ekonomiky. Zejména v 50. letech bylo běžnou praxí, že podnik musel z příkazu shora zcela změnit výrobní program. Přestože v 70. a 80. letech to bylo již řidčím jevem, pokud centrum „potřebovalo“, činilo zásahy destruuující podnikovou ekonomiku i v této době.

Pro ilustraci uveďme příklad Sokolovských strojírén, závodu Horní Slavkov, který byl v 70. letech velmi dobře fungující továrnou na betonářské mixy montované na podvozky Tatra a na počítači řízené betonárky, měl stabilizovaný, dobře zapracovaný pracovní kolektiv a tým vývojových pracovníků s rozpracovanými projekty vývoje obou výrobních skupin. Závod měl smůlu: v druhé polovině 70. let, když na Sokolovsku a Mostecku kulminovala těžba hnědého uhlí, začaly potíže s poruchami

skrývkových a těžebních velkostrojů a dopravníků; centrum našlo východisko: slavkovský závod se přeměnil na opravárenský závod pro hnědouhelnou těžbu, zatímco jeho původní výrobní program byl přemístěn na východní Slovensko. Národohospodářské škody tohoto řešení nikdo nevyčíslil, tím méně se zabýval frustrací lidí, kteří ztratili pocit seberealizace z dobře se dařícího díla, pro něž měli kvalifikaci.

Na příkladu závodů na těžbu ušlechtilého kamene lze ilustrovat opět jiné důsledky necitlivosti centrálního rozhodování. Z geologického charakteru těžené suroviny vyplývá, že dobře vedený závod produkuje tři kvalitativní skupiny kamene: základní sortiment velkých kvádrů určených pro další zpracování na ušlechtilý materiál pro stavebnictví, sortiment drobných finálních výrobků hrubě opracovaných přímo u lomu (obrubníků a pod.) a kamennou drť pro stavbu silnic či železničních tratí. Kdysi („za první republiky“) byla tato výrobní struktura samozřejmostí a jí odpovídalo i strojní vybavení. „Za socialismu“ plánovač předně z podnikových hlášení zjistil, že drtičky vyrábějící kamenivo vlastně z odpadu jsou využity jen na malé procento časového fondu, a predisponoval je proto do velkolomu s podřadnější surovinou, vyrábějící pouze kamennou drť, čímž zvýšil jejich časové využití. Druhou část sortimentu (drobné výrobky) z programu vyřadil, protože „kazily produktivitu“. V programu zůstal jen velký sortiment, bilancovaný na ministerské úrovni. Popsaný zásah znamenal, že z vytěžené suroviny byla využívána jen část, zatímco podstatná část byla odpadem. Znamenalo to nejen plýtvání přírodním bohatstvím a poškození ekonomie těžby, ale i devastaci krajiny, z níž se stala nevzhledná a stále rostoucí skládka „nepoužitelné“ žuly. Lidem žijícím v okolí to přinášelo devastaci jejich životního prostředí i názorný příklad stupidity plánovací mašinerie.²⁰

Některé zásahy do struktury výroby měly až mystické pozadí. Jihočeský KNV s podporou KV KSČ vykonával intenzivní tlak na Prahu, aby České Budějovice měly profilující podnik města s finální výrobou (ta byla pokládána za důležitější). Snad zde fungoval jakýsi lokální patriotis-

20 Jiný případ má blízko anekdotě: shodou jakýchsi okolností fungoval závod Jihotvar ve Veselí nad Lužnicí (drobné betonové zboží) na ploše, jejíž podstatná část byla zavalena rezavějícím šrotem. Když jsem jako zpracovatel územního plánu jednal s vedením závodu o zkulturnění této plochy, nabízel se odvoz železného šrotu do Sběrných surovin. Vedení oponovalo tímto argumentem: odvážíme ročně 50 tun a máme vystaráno alespoň na 10 let, kdy budeme těchto 50 tun ročně plnit. Kdybychom odvezli letos všechno (dejme tomu 500 tun), vyžadovali by od nás, abychom v dalších letech dodávali zase tolik.

mus místních bossů, kteří záviděli dejme tomu Mladé Boleslavi, jejíž věhlas byl povýšen tím, že se tam vyráběla „finální“ auta, zatímco „krajské a větší“ Budějovice byly odstrčené, když jejich Motor vyráběl pro Mladou Boleslav jen „nefinální“ karburátory.²¹

Aby charakteristika absolutního selhávání systému v alokační efektivnosti byla úplnější, musíme se zmínit ještě o důsledcích toho, že rozdělování investic bylo na počátku éry plánování plně podřízeno strategii velkých, naturálně koncipovaných strukturálních změn. Již v 1. kapitole jsme vlastnost systému soustředit investiční prostředky do rukou centrálního plánovače a realizovat díky tomu v „historicky velmi krátké době strukturální změny, na které kapitalismus potřeboval staletí“ označili jako jeden z „dobrých“ důvodů pro zavedení plánovacího systému. Zpočátku se skutečně prakticky všechny investice vrhly na extenzivní rozvoj preferovaných odvětví těžkého průmyslu. Na modernizaci ostatních odvětví nezbývalo (dokonce se to zpočátku nepovažovalo za nedostatek; hrubá výroba zde rostla i bez investic – „na základě iniciativy pracujících a stále dokonalejších metod socialistického soutěžení“). Postupem času se však zanedbávání investic na modernizaci přece jen začalo napravovat, nejprve po krůčcích (koncem 50. let), později již v solidnější míře. I v 70. a 80. letech však zůstával podíl investic do závodů na zelené louce či do extenzivního rozšiřování existujících závodů příliš velký a modernizace stávajícího technologického zařízení byla tudíž zanedbávána nadále. Kromě toho strojírenství, jako dodavatel modernizačních investic, nebylo na žádoucí úrovni. Zčásti to bylo výsledkem jeho počáteční orientace na vybavování těžkého průmyslu novými kapacitami, přičemž tato orientace měla svou dlouhodobou setrvačnost až do konce 80. let, navíc živěnou tím, že významným trhem pro strojírenství byl SSSR a další země RVHP, trpící stejnou tendencí preferovat rozvojové investice před modernizačními, zčásti podceňováním výzkumu a vývoje (znásobeného příliš širokým sortimentem produkce), zčásti ochranou domácího strojírenství před konkurencí vyspělých zemí. Ať už důvody byly jakékoli, důsledkem bylo zaostávání technické úrovně zejména zpracovatelských odvětví průmyslu, které se nedařilo překonat a které se i v 70. a 80. letech dále prohlubovalo. Přes všechna hesla o modernizaci a přechodu k intenzivnímu rozvo-

21 S podobným případem jsem se setkal i v malém závodě Tesla v Mladé Vožici. Při jednání s vedením jsem se dověděl, že OV KSČ požaduje, aby závod dostal do programu finální výrobek - zde proto, že to bude znamenat přínos okresu ve výrobě zboží.

ji se do plánovacího procesu stále vnucovala stará logika: máme-li problémy s řadou hmotných bilancí a chybějícími kapacitami, rozšíříme je investiční cestou.

I v tržních ekonomikách samozřejmě dochází k tomu, že určité segmenty ekonomiky zaostanou. Díky tomu, že funguje mechanismus alokační efektivnosti, jsou však tyto segmenty odřezávány, zanikají a výrobní činitelé pak plynou (pravda, za cenu nezaměstnanosti) do segmentů, které v tomto mechanismu obstojí. V plánovaném hospodářství však vše přežívá, neschopné konkurence vedle konkurenceschopného. Vlastně ani hranice mezi nimi není jasně rozpoznatelná. I tuto charakteristiku můžeme vztáhnout na 70. a 80. léta. Empirický test správnosti těchto závěrů poskytuje opět soudobá zkušenost z transformace ekonomiky, kdy se do ekonomického systému vrací ona hranice oddělující subjekty, které v konkurenci obstojí a které nikoli, a kdy se zjišťuje, že jsme ze 70. a 80. let zdědili až příliš mnoho těch druhých.

Doplňme dosavadní analýzu selhávání systému v alokační efektivnosti, která se týkala kauzálního vztahu k výkonnosti ekonomiky, několika poznámkami o tom, jak se naturální a z hlediska ekonomické teorie zvrácený přístup k utváření struktury ekonomiky odrážel v postojích lidí k ekonomickému systému a zprostředkovaně ke komunistickému režimu.

Hlasy kritizující orientaci československé ekonomiky na těžký průmysl se spíše ojediněle (bez celospolečenské rezonance) ozývaly už v 60. letech. Pocity laické veřejnosti, že notný kus naší bídy ve srovnání s vyspělejšími sousedy začíná právě od programové snahy udělat z Československa baštu těžkého průmyslu, však narůstaly zejména v 80. letech. Napomohlo tomu i to, že v posledních letech komunistického režimu podstatně zesílila kritika čs. ekonomické struktury v médiích. Přínosem v tomto směru byly zejména materiály Prognostického ústavu ČSAV a články V. Komárka v odborném tisku a jeho vystupování v televizi. Rovněž v 80. letech stále hojnější reflexe ekologických problémů Československa přinášela – implicitně či explicitně – kritiku orientace na těžký průmysl jako původce ekologické bídy.

Posun ve vnímání strukturálních specifik naší ekonomiky lze ilustrovat třemi skupinami údajů.

První charakterizuje dynamiku výroby vybraných základních produktů v Československu:

	1929	1937	1948	1980
ocel – mil.t	2,2	2,3	2,6	15,2
cement – mil.t	•	1,3	1,7	10,5
elektřina – v mld kWh	3,0	4,1	7,5	72,7
uhlí – v mil.t	39,0	34,2	39,2	120,2

Pramen: *Statistické ročenky ČSR (ČSSR)*.

Druhá srovnává výrobu na 1 obyvatele u nás a ve vyspělých ekonomikách (v kg/obyv):

	ocel (1984)	cement (1985)	kys. sírová (1983)
ČSSR	959	662	81
SRN	644	422	71
Rakousko	645	603	•
Francie	346	413 (84)	76
V. Británie	274	283 (84)	46 (82)
USA	351	294	149

Pramen: *Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí 86*. Praha, ÚVTEI 1986.

Třetí skupina čísel charakterizuje účinnost, s jakou jsou produkty těžkých odvětví využívány u nás a ve vyspělých kapitalistických zemích. Na 1000 USD hrubého domácího produktu byla v roce 1985 vynaložena tato kvanta produktů, resp. výkonů železniční dopravy (do průměru srovnatelných vyspělých zemí jsou zahrnuty Rakousko, Švýcarsko, Belgie, Holandsko, Finsko a Dánsko):

	ČSSR	p r ů m ě r srovnatelných VKS
spotřeba primární energie (GJ)	20,0	13,3
spotřeba surové oceli (kg)	77,1	27,0
spotřeba cementu (kg)	72,0	36,3
objem železniční dopravy (hrtkm) ⁺	998,0	160,2

⁺ hrubé tunokilometry

Pramen: KOMÁREK, V. a kol.: *Prognóza a program*. Praha, Academia 1990, s. 47.

Lidé byli osloveni nejprve první skupinou čísel: „udělali jsme impozantní skok dopředu“. Později čísla druhé skupiny mohla hlásat, že jsme „předehnali většinu nejvyspělejších kapitalistických zemí“. Když se však posléze dostavily rozpaky nad reálnými výsledky ekonomiky a pochyby, zda „dohnat a předehnat“ právě v oceli či cementu je to právě, oč máme usilovat, dostala se ke slovu třetí skupina čísel: „všechno to bylo k ničemu, bylo to jen ke krmení zbytečně vysokých materiálových nákladů, výsledný efekt to nepřineslo“.

Tato třetí výpověď měla pro vytvoření pocitů laické veřejnosti o to větší váhu, že ji – zhruba od poloviny osmdesátých let – začali v tisku, televizi a rozhlase potvrzovat zasvěcení ekonomové. Takové souznění vždy znásobuje nejen intenzitu laického prožitku, ale i autoritu kritiků, a prohlubuje atmosféru, že by se věci měly dělat jinak, než jak je dělá strana a vláda.

Strukturální politika na bázi systému centrálního plánování má ještě jedno, pro lidi hodně nepříznivé specifikum: je orientována na „velkou“ ekonomiku. Zatímco ve spontánně se vyvíjejících ekonomikách vyrůstá velká ekonomika z malé a vedle ní, přičemž velikostní škála podniků je vyvážená, plánovaná ekonomika do velké ekonomiky směřuje investice, malé provozovny sdružuje do kolosů, likviduje soukromá řemesla, v určité fázi vývoje dokonce vytyčuje program likvidace malých (protože prý neefektivních) provozoven. Souhrnně vyjádřeno, vytváří velkou ekonomiku nikoli vedle, ale místo malé. Občan tak sice může být hrdý na to, že jsme dohnali Ameriku v těch „nejdůležitějších“ produktech, trpí však tisíci strážněmi, když si chce nechat opravit boty, přepravit almaru, nalakovat dveře, zasklít okno. Tím dochází k jisté dehumanizaci ekonomiky. Pociťuje-li člověk v západních ekonomikách vyšší spotřebitelskou pohodu a snadno nalézá krytí svých drobných (ale frekventovaných) potřeb, je to do značné míry právě díky bohatě rozvinuté malé ekonomice.

Definujeme-li právě popsany defekt centrálně plánované ekonomiky (nejen) v Československu jako absenci malé ekonomiky, postihujeme podstatu problému přesněji, než hovoříme-li – jak je to obvyklé – o zůstávání terciéru (služeb, administrativy, armády, zdravotnictví apod.). Jednak proto, že některé postrádané prvky malé ekonomiky mají charakter sekundéru (drobné výroby), jednak proto, že rozsah terciéru v komunistických zemích je nadlepšován zbytnělou administrativou, armádou apod. (V západních ekonomikách je ovšem podíl terciéru zase zvyšován podstatně rozvinutějším bankovním sektorem, poradenskými firmami, reklamními agenturami i jinými službami pro podnikový sektor). Berme

proto následující údaje o podílech sektorů jen jako hrubou charakteristiku toho, proč plánovaná ekonomika selhává při vytváření spotřebitelské pohody lidí (údaje za rok 1985 v %):

	Podíl na zaměstnanosti			Podíl na btto investicích		
	primér	sekundér	terciér	primér	sekundér	terciér
ČSSR	12,5	47,0	40,5	15,3	44,5	40,2
vyspělé KS	6,0	32,1	61,9	4,8	25,5	69,7

Pramen: KOMÁREK, V. a kol.: *Prognóza a program*, s. 65.

Analogickým strukturálním defektem, typickým pro komunistické ekonomiky, je také – pro demokratické společnosti zcela neslýchané – potlačení aktivního turistického ruchu. Výdaje na zahraniční cestovní ruch na 1 obyvatele nedosahovaly v ČSSR ani celých 20 USD ročně (včetně převažujících výdajů v měnách socialistických států), zatímco v Rakousku činily 431, v NSR 329, v Nizozemí 306 a ve Švýcarsku 529 USD ročně.²² Oněch našich 20 USD v průměru na obyvatele a rok nevyprovádá přitom o celé bídě. Ten šťastný zlomek lidí, kterému se privilegia cestovat dostalo, musel vedle předraženého kursu nést i další náklady: žádat o devizový příděl (a shánět odpovídající protekce), být kádrován, prostát noční fronty před cestovní kanceláří, jinou frontu na cestovní doložku a další na vízum.

Hluboké důsledky pro degradaci životního stylu mělo i vytrvalé lpění strukturální politiky na panelové výstavbě bytů. Ekonomové už dávno prokazovali neefektivnost panelové výstavby; architekti poukazovali na to, že jsou pod diktátem stavební technologie, protože panelová výstavba nesnáší variabilitu a neumožňuje osobitý architektonický výraz, urbanisté pak na to, že výstavba panelových sídlií rozmělnuje urbanistickou strukturu měst a vede k vyhánění městských jader. Obyvatelé panelových sídlií prožívali bydlení (s nezbytným umakartovým jádrem) jako civilizační regres. Na tomto kontrastu mezi žádoucím stavem a realitou lze ilustrovat i následující vlastnost systému: zatímco ve spontánně se utvářející struktuře ekonomiky jsou zabudovány pohotovité korekce nabídkové strany na skutečné potřeby, strukturální posuny založené byrokratickým plánem mají nevšední setrvačnost, přezívají navzdory svým evidentně negativním efektům.

²² KOMÁREK, V.: *Prognóza a program*, s. 65.

4. PROHLUBUJÍCÍ SE INTERNÍ NEEFEKTIVNOST

Připomeňme si, že interní neefektivnost shledáváme tam, kde na daný objem výstupů je spotřebováno více vstupů, než by bylo spotřebováno, využil-li by podnik všechny šance k co nejhospodárnější výrobě. Odhaduje se, že koncem 80. let dosahovala vnitřní přezaměstnanost v československých průmyslových podnicích cca 20 % (tzn. týž výstup mohl být vyroben s 80 % pracovních vstupů). Experti rovněž hodnotí náš průmysl jako přeinvestovaný v extenzivním smyslu (při podcenění modernizačních investic). Spotřeba surovin, energie a materiálů na jednotku výroby je oproti vyspělým ekonomikám rovněž několikanásobná. Hluboká interní neefektivnost je tedy evidentní skutečností a pravděpodobně rozhodujícím faktorem nízké výkonnosti.

Věnujme však pozornost tomu, jaké jsou kořeny tohoto zásadního defektu centrálně plánované ekonomiky. Věc se na první pohled zdá velmi prostá: stačí uplatnit princip odměny podle zásluh (který si na svůj štít pověsil socialismus, aby se tak odlišil od následující fáze komunismu, kdy se mělo odměňovat podle potřeb, který je však určitě důsledněji aplikován v tržní ekonomice) a prohřešky vůči interní efektivnosti nebudou existovat. Že každý chce co největší odměnu, můžeme přijmout za axiom a za předpokladu přímé úměry mezi odměnou a zásluhou bude každý maximalizovat i svou zásluhu. Důvody pro to, aby subjekt z daných vstupů neprodukoval maximum výstupů tedy nenalzáme. Objeví se až v situacích, kdy přímá úměra mezi odměnou a zásluhou se stává problematickou.

V tržní ekonomice má vazba odměn na zásluhu dvojitou podobu. První se uplatňuje vůči podnikům, kde míru zásluh měří trh, tedy neosobní mechanismus. V této poloze se vlastně ani neuvažuje podle schématu „mám-li tak a tak velkou zásluhu, mám dostat tak a tak velkou (zásluze odpovídající) odměnu“, nýbrž „trh mě odměnil takto, je tedy má zásluha tomu odpovídající“. Nejsm-li s vyšší své odměny spokojen, nemohu najít žád-

ného viníka, existujícího mimo mou vlastní osobu. Vinen jsem sám; buď jsem vynaložil příliš vysoké náklady a trh tuto výši nepřijal, nebo jsem měl vyrábět a nabízet jiné zboží.

Druhý typ vazby odměny na zásluhu se uplatňuje uvnitř podniku; zde vazba ztrácí svou neosobnost, musí fungovat subjekt, který předem stanoví, co má zaměstnanec vykonat a kolik mzdy mu za jednotku výkonu náleží. „Co dělat“ je jednostrannou záležitostí podnikatele, „co za to“ lze pokládat za věc dohody mezi oběma partnery (jejíž formou je i zaměstnanecko „beru“ či „neberu“ tuto práci). Z hlediska zaměstnance pak jsou podstatné tyto skutečnosti: neodpovídá za to, dělá-li věc užitečnou či zbytečnou, odpovědný je ten, kdo práci uložil (převezl-li jeden zaměstnanec hromadu písku podle příkazu na špatné místo a druhý ji převezl zpět, musí dostat zapláceno za práci oba); je-li odměna za jednotku práce fixována, snaží se zvětšit svou celkovou odměnu tím, že dobře pracuje a vyrobí maximum jednotek; existuje jen jediná skulina, jak přijít k vyšší odměně jinak: účinněji vyjednávat o relaci „odměna za jednotku výkonu“ dříve, než je stanovena.

Podstatnou vlastností tržní ekonomiky je i vzájemná závislost obou typů vazby mezi zásluhou a odměnou. První typ vytváří rámec (strop) pro typ druhý. (Moudrý podnikatel uspořádá proto vnitřní organizaci podniku tak, aby tento strop byl v podniku samém transparentní a efektivně závazný; odtud snaha po vytváření samostatných středisek uvnitř podniků, které si své polotovary vzájemně prodávají.)

Neštěstím socialistické ekonomiky je (mimo jiné) to, že první typ vazby mezi odměnou a zásluhou vztahující se k podniku jako celku nemůže být vůbec uplatněn, protože chybí neosobní mechanismus trhu. Nezbývá, než i vůči podnikům v modifikované podobě aplikovat druhý typ, v tržní ekonomice aplikovaný ve vztahu zaměstnanec – podnikatel. To má své hluboké implikace odvozené z toho, že se odpovědnost za „zbytečně převezené hromady písku“ přesunuje na centrální orgány. (K této problematice se ještě vrátíme v další kapitole.)

Ve vztahu k interní efektivnosti je však relevantní to, že centrální orgány musejí nějakou vazbu mezi zásluhou a odměnou podniku vytvořit. To co je v tržní ekonomice v relaci podnikatel – zaměstnanec poměrně triviální úlohou, stává se v centrálně plánované ekonomice v relaci centrum – podnik úlohou složitou, plnou problémů a nástrah. Jde o bezprecedentní úlohu sociálního inženýrství. Jestliže v tržní ekonomice vyplývá zájem podniku o maximální interní efektivnost ze samotné podstaty spontánně se vyvinuvšího ekonomického systému, v centrálně plánované eko-

nomice musí k systému fungování ekonomiky být nějaký systém podnikové zainteresovanosti zkonstruován a připojen.

Naše historická paměť potvrzuje, že systém podnikové zainteresovanosti byl k celému systému fungování opravdu přilepen až dodatečně. V 30. letech v SSSR žádný neexistoval a právě tak tomu bylo i na počátku 50. let u nás. Bylo plně v logice centrálního plánování (a tak to nalézáme i v tehdejší socialistické literatuře), že podřízené vrstvy pyramidy jsou snaživými vykonavateli příkazů a předpokládalo se, že takto omezená iniciativa bude motivována politickou uvědomělostí, resp. obecným vědomím, že rozvoj společnosti je v zájmu každého jejího člena. U nás se chopila úlohy zkonstruovat systém podnikové zainteresovanosti teprve reforma systému z konce 50. let (tzv. Rozsypalova).

Jak vyplývá z předchozího, zkonstruovat podnikovou zainteresovanost je problematická úloha už proto, že podnik je zbaven subjektivity a je definován jako plnič příkazů. Systém podnikové zainteresovanosti má z tohoto pasivního plniče udělat plniče aktivního, s vlastní iniciativou.

Věnujme se nejprve technickým problémům. Jak definovat zásluhu, dostává-li podnik od centra jak úkoly (objem výroby, snížení nákladů apod.), tak i přiděly (materiálu, mezd, investic)? Odpověď se začala hledat v překročení plánu hrubé výroby a přes evidentní stupiditu tohoto ukazatele (dá se snadno našvindlovat, jeho maximalizace nemusí být, a také nebyla maximalizací společenského užítku) se na něm dlouho lpělo. Pokusy přejít na čistou výrobu se příliš nedařily, v 80. letech se došlo k ukazateli upravených výkonů. Relativně nejlepší by asi byl ukazatel zisku; ten však nebyl ideologicky přijatelný, a jsou-li ceny neracionální a podniku je upřena volba co vyrábět, ani nemohl být tím, čím je v ekonomice tržní.

Neméně náročným problémem bylo definovat v tomto vztahu odměnu. Mzdy a investice podnik dostával jako přiděly, jejichž strop byl dán makroekonomicky, a rozpis celohospodářských rámců na podnikovou úroveň to musel respektovat. Učinit z přidělu odměnu lze jen stanovením pravidel, podle nichž podnik může oba přiděly překračovat, překročí-li uložené úkoly (nejprve se takto využívaly mzdy, od 60. let i investice). Zkušenost ukázala, že to bylo krajně rizikové z hlediska respektování makroekonomických rámců (odtud časté změny pravidel) a také – málo účinné.

Malá účinnost však už souvisí s vážnějšími problémy, než je technika vymezení zásluh a odměn. Začínají od toho, že mezi podniky a nadřízenými řídicími články se musí vést dialog při upřesňování ukazatelů plánu,

který je nutný k zajištění jejich vzájemné konzistence a k tomu, aby úkoly byly „současně mobilizační a reálné“ (tak je věc vykládána v apologetické literatuře). Pravou podstatou ovšem je boj o ukazatele plánu, v němž se logicky uplatňuje síla partnerů. Už informační převaha je na straně podniků (brzy budeme dokládat, že nejen ta), a ty ji postupem času stále dokonaleji a výrazněji dokázaly uplatňovat, aby ukazatele plánu ovlivnily k obrazu svému. Kritická literatura poukazuje na utváření tzv. obrácené pyramidy.²³ Jde o zkratkovité vyjádření toho, že v rozporu s oficiální konstrukcí ekonomického systému, v němž rozhodují nejvyšší patra pyramidy a svá rozhodnutí desagregují prostřednictvím mezičlánků (ministerstev, VHI) na podniky, je skutečnost právě opačná: podniky si dokážou „uhádat“ takové ukazatele plánu, jaké jim vyhovují, a teprve agregací přes mezičlánky vzniká centrální plán.

Na hluboce rozkladnou roli vyjednávání o ukazatele plánu (které je ovšem imanentní složkou systému) poukazují i práce zaměřené na ztrátu parametrickosti prostředí, v němž podniky operují. Skutečnost, že vyjednávání o parametry výkonu bylo významným faktorem zaostávání československé ekonomiky zejména v 70. a 80. letech reflektuje literatura, která se objevuje právě v tomto období a která tento fenomén analyzuje. Její stěžejní myšlenka je tato: má-li podnik možnost ovlivnit (vyjednáváním, uplatněním lobby, využíváním svého monopolního postavení) parametry determinující jejich úspěšnost (tedy ceny, daně, dotace v tržní ekonomice nebo ukazatele plánu v ekonomice plánované), pak část kapacity svého managementu věnuje právě na toto ovlivňování parametrů²⁴ a beztretně pak hřeší proti interní efektivnosti. Zatímco tento jev má v tržních ekonomikách spíše okrajovou váhu, je v centrálně plánovaných ekonomikách pravidlem, dosahujícím hrozivých rozměrů a vedoucím k hrozivým důsledkům.

Ve zmíněné literatuře je chování podniku traktováno jako závislé na vnějším prostředí, v němž podnik funguje. Jde o svého druhu alternativní či komplementární větev mikroekonomické teorie firmy, která tradičně chování podniku vysvětluje z interních, vnitropodnikových faktorů (zda je cílovou funkcí zisk či hrubý důchod, zda existuje spoluúčast zaměstnanců na řízení, jaké pravomoci eventuálně má samospráva apod.). Vyjednávání o plán existovalo v Československu už od 50. let, nicméně te-

23 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*. Praha, EÚ ČSAV 1990, s. 139.

24 Kornai používá terminologii „změkčení svého rozpočtového omezení“. KORNAI, J.: The Soft Budget Constraint. In: *Kyklos*, č. 39, (1986).

prve v 70. a 80. letech zdegenerovalo do podoby, kterou literatura odráží konstatováním o ztrátě parametrickosti prostředí (Turek), krajně měkkého rozpočtového omezení (Kornai), obrácené pyramidy (Mlčoch). Šulc charakterizuje chování podniku v této situaci jako „obrácený minimax“: místo aby výstupy byly maximalizovány jsou minimalizovány, vstupy naopak nejsou minimalizovány, ale nárokovány vůči centru v maximálně únosné výši. Mlčoch mluví o principu „nejmenší ztráty sil či hledání cesty nejmenšího odporu v chování podnikové sféry“.²⁵

Jestliže tvrdím, že prohřešky proti interní efektivnosti odvozené od vyjednávání o plán s cílem změkčit parametry výkonu byly v 70. a 80. letech určitě významnějším jevem než na počátku existence systému centrálního plánování, má to řadu příčin: v 50. letech se do řídicích pozic dostali noví lidé, vybíraní podle „věrnosti straně“ (stalinský princip, že hlavní kvalitou řídicích kádrů je politická uvědomělost), přijímáním „smělých“ úkolů si tyto nové kádry nejen upevňovaly svoji důvěryhodnost u těch, kdo je na privilegovaná místa dostali, ale s politikou rychlých temp se také vnitřně ztotožňovaly, i socialistické soutěžení v té době bylo ještě bráno vážně (a nikoli jako hra, kterou lidé přijali jako nutnou daň, aby jejich podnik neupadl v nemilost vrchnosti).

Všechny tyto okolnosti v 70. a 80. letech už neexistovaly. Systém byl zdiskreditován a nějaká vnitřní motivace ke „smělým úkolům“ byla spíš směšná, rozplynula se ve zkušenosti, že kdo je tak hloupý, že přijme těžko splnitelné úkoly, může na to jen doplatit. Respekt naopak získávali „chytří“ ředitelé, kteří dokázali vyjednat „dobrý“ plán. A to nejen u svých podřízených, ale i ve veřejném mínění. Nadřazení takových ředitelů, a co je ještě podstatnější – i politická místa, která je do jejich postů dosazovala, se s touto jejich vlastností smiřovala, důležitější pro ně bylo to, že vedení zajišťovalo ve svém podniku „normalizaci“, což v tomto kontextu znamenalo vykazovat dobré procento zapojených do socialistické soutěže, tvrdost vůči rebelantům, dobré procento plnění plánu apod. Posledně jmenovaná záležitost byla symptomem rozkladu systému, založeného na plné autoritě každého nadřízeného článku vůči článku podřízenému: měkká čísla plánu začala vyhovovat všem patřům pyramidy, neboť zvyšovala jistotu „úspěšného plnění“ v podřízeném úseku ekonomiky a právě to rozhod-

25 TUREK, O.: *Alternativní přístup k teorii firmy*. Praha, EÚ ČSAV 1988; též: Závislost důchodu na efektivnosti, parametrické prostředí a ekonomická reforma. In: *Politická ekonomie*, (1970), č. 7; MLČOCH, L.: Chování československé podnikové sféry. Praha, EÚ ČSAV 1990; KORNAI, J.: The Soft Budget Constraint. In: *Kyklos*, (1986), č. 39; ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika*. Samizdat, 1985.

valo, zda se to které řídící místo stane terčem nepříjemné kritiky, či zda si půjde vyzvednout medaile. Mlčoch v této souvislosti ukazuje, že obvyklé modelové schéma „podnik : centrum“ nepostihuje realitu, protože solidarita s podniky „...se řetězovitě táhne od podniků přes VJH a resort až k SPK“. Dodal bych, že takto se geneticky zakódovaná nemoc systému naplnila právě v 70. a 80. letech, v 50. letech šlo spíše o její první příznaky.

Popisovaná degenerace systému založeného na příkazech shora a plnění dole hluboce poznamenala nejen vývoj ekonomiky, ale také morálku. Úspěšným se ve stále menší míře stával ten, kdo uměl řídit a ve stále větší míře ten, kdo uměl vyjednávat a pěstovat užitečné konexe. Mlčoch analyzuje utváření vnitřních i vnějších podnikových koalic, sjednocujících se na cíli „urvat z celospolečenských zdrojů co nejvíce“ a vytvořit si i prostředky (zejména maximalizační přídelů do tzv. ostatních osobních výdajů, limitů na cestovné, pohoštění, propagaci apod.), „které mohou být – dokonce do jisté míry i oficiálně – použity jako pohybná pro externí členy podnikové koalice“.²⁶ Nejedna funkcionář si z navštíveného podniku odvážel v Tatře 613 dárky (a v očekávání tohoto výsledku podnik před tím patřičně pochválil), nejedna expert z ministerstva finančně participoval na sepsání různých podnikových rozborů a výhledů, nejedna honosný okresní sekretariát KSČ (jejich výstavba měla v 80. letech zelenou) byl zařízen nábytkem, který v nadplánu vyrobili uvědomějí pracující a vytvořili si tak předpoklady pro dobré hodnocení a pohodlný život.

Uzavřel se tak kruh jakéhosi zvráceného perpetua mobile: vyjednávání o parametry, vedené v duchu obráceného minima, nejenom brzdilo ekonomický pohyb, ale kazilo morálku; takto se konstituující morální norma legitimovala účastníky k ještě rafinovanějšímu vyjednávání a nadřízené orgány k uznávání „nároku“ podniků na pohodlné podmínky. Už proto, že v tom (asi oprávněně) vycítily předpoklad sociálního klidu.

26 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 85.

5. NESCHOPNOST SYSTÉMU ZAJISTIT KOORDINACI EKONOMICKÝCH AKTIVIT

Ekonomická literatura hovoří o dvou alternativních nástrojích koordinace ekonomických aktivit: cenovém mechanismu a centrálním plánu. Jejich alternativnost se vztahuje na to, že obě metody mohou být v reálném světě aplikovány vedle sebe, ale ani zdaleka se nevztahuje na jejich výsledný efekt a na něj vynaložený náklad. Ani ten nejlepší představitelný výsledek koordinace plánem nepřináší – a z podstaty věci nemůže přinášet – výsledek, k jakému vede aplikace cenového mechanismu. Doložme tuto tezi hlouběji a ukažme její platnost i neblahé důsledky v československých podmínkách.

I v případě selhávání koordinační role plánu v ČSSR budeme argumentovat porovnáváním s tržní ekonomikou, a to nejméně ze dvou důvodů. Předně je těžko možné definovat vady koordinace plánem jinak než jako chybějící efekty, resp. jako vícenáklady oproti koordinaci cenovým mechanismem (který v tržních ekonomikách uspokojivě funguje). Druhým důvodem je skutečnost, že i postoje lidí k centrálně plánovanému systému jsou odvozeny z implicitního porovnávání. Dlouhodobé špatné zkušenosti se transformují do averze vůči systému nejvíce tehdy, vidí-li lidé, že „jinde“ (v tržních ekonomikách) je společnost podobných zkušeností ušetřena.

Již výše zmíněný Walrasův teoretický statický model, definuje všeobecnou rovnováhu jako stav, kdy a) na všech trzích je poptávka v rovnováze s nabídkou a b) užitek v souhrnu pro všechny ekonomické subjekty dosahuje maxima, které již nelze žádnou realokací zvýšit. Reálná tržní ekonomika se do tohoto stavu nikdy nedostává a ekonomové se spokojují s tím, mohou-li dokázat, že fungují mechanismy, které reálnou ekonomiku přibližují směrem k tomuto teoreticky ideálnímu stavu. Jsou si přitom vědomi, že sám ideální stav se v čase mění, zejména proto, že finální spotřebitelé (domácnosti a veřejné instituce) mění své pre-

ference, ve výrobě dochází k substitucím, nerovnoměrně se vyvíjí produktivita a náklady apod. Cenová soustava je takovým koordinačním mechanismem, který splňuje – není-li kažen státními zásahy či monopolem – očekávání, že reálnou ekonomiku přibližuje k definovanému ideálnímu stavu.

Plán se při koordinaci ekonomických aktivit opírá o soustavu hmotných bilancí. Každá taková bilance shrnuje na jedné straně zdroje určitého produktu (výrobu v různých podnicích, resp. dovoz), na druhé straně jeho potřebu u různých subjektů. Kýženým výsledkem je bilanční rovnost obou stran. Standardním výchozím bodem je přitom přesah strany potřeb. Cesta ke kýženému výsledku vede přes

- zvýšení produkce, což může být podloženo větším investičním přídělem (to však narušuje vyváženost bilance investičních statků), nebo je jen jakýmsi přáním centra, deklarovaným vůči podnikové sféře jako větší mobilizačnost plánu, jež by měla být naplněna zvýšeným úsilím a iniciativou pracujících;
- snížení přidělů opět cestou investic nebo mobilizačnosti plánu, navíc i doprovodným možným snížením výrobních úkolů určitého podniku, což ovšem zpravidla vede ke komplikacím v dalších bilancích;
- zvýšení dovozu, což je nejpohodlnější a nejschůdnější pro všechny plánovače, ovšem kromě těch, kteří mají na starost bilanci zahraničního obchodu.

Rozhodující bilance jsou v kompetenci centrálního plánovacího místa; jde jednak o bilance hlavních produktů (řádově několika set, s výkyvy podle centralizačních či decentralizačních nálad), jednak o syntetické bilance, jakými jsou bilance investic, zahraničního obchodu, bilance peněžních příjmů a výdajů obyvatelstva a úhrnný finanční plán.²⁷ Produkty menšího významu jsou bilancovány na úrovni ministerstev (opět jde o stovkové řády). V kompetenci podniků jsou tři úlohy:

- dohodnout se v horizontální linii o podrobné sortimentní strukturu v těch případech, kdy je na vyšší úrovni sestavována pouze rámcová (agregátní) bilance (např. centrální místo vyrovná bilanci válcovaného materiálu a je na mezipodnikových smlouvách, jakým sortimentem daný rámec naplní);

27 Vrcholná bilance národního hospodářství (která je marxistickou analogií národních účtů, sestavovaných v západních zemích) je rovněž sestavována na centrálním plánovacím místě, nemá však prakticky žádnou roli v procedurách koordinace ekonomických aktivit.

- analogicky se dohodnout v horizontálních mezipodnikových vztazích o časovém průběhu dodávek, když centrální bilance pracují pouze s ročními objemy;
- dát věcnou náplň produkci, která není centrálně bilancovaná a je podniku uložena prostřednictvím hodnotového ukazatele výroby.

Koordinační procedury mají některá specifika pro oblast vztahů mezi podniky a pro oblast obyvatelstva. V prvním případě jsou peníze a ceny decizně irelevantní; řeší se navýsost naturální úloha, ceny slouží jen k agregaci (k tomu, aby mohly být sčítány jablka a hrušky); peněžní toky jsou v podnikové sféře sekundárně odvozeny, kvantifikují se poté, kdy koordinační úloha byla naturálně vyřešena a podle toho, jak byla vyřešena. V sektoru domácností se role cen a peněz do určité míry uplatňuje. Lidé utrácejí na trhu spotřebního zboží své důchody podle vlastního uvážení a cenové relace do jejich rozhodování vstupují. Podstatné rozdíly oproti tržní ekonomice však zůstávají i zde. Ceny jsou stanovovány centrálně, jejich relace jsou arbitrárně odtrženy od nákladů, když daň z obratu (jako hlavní složka rozdílu mezi maloobchodní cenou pro spotřebitele a velkoobchodní cenou pro výrobce) je hluboce diferencována. Centrální orgány dávají sice při akcích směřujících k vyrovnání nabídky s poptávkou přednost takovému přístupu, kdy maloobchodní ceny jsou vzaty jako neměnné, poptávka se pro plánované období odhadne a tomu se přizpůsobí ukazatele výroby pro nabídkovou stranu. Avšak v případě, že je tento způsob neschůdný, sahá centrum k úpravě maloobchodní ceny v míře, v jaké je zapotřebí redukovat poptávku. Je to sice pokládáno až za nouzové řešení, leč nouzových situací je v zadržávající se ekonomice stále více a úprava maloobchodních cen (přičemž ceny pro výrobce se mění v jiných časových intervalech a směrem, který nemá s poměry nabídky a poptávky nic společného) tak dále deformuje cenovou soustavu.

Přejdeme k charakteristice funkčních vad plánovacího systému při koordinaci ekonomických aktivit.

První vyplývá už ze samotného popisu obou alternativ koordinace. Plánování nemá ani ambice směřovat v procesu koordinace k naplnění efektu, uvedeného výše při popisu konceptu všeobecné rovnováhy pod bodem b): úloha, kterou plánovač řeší neobsahuje maximalizaci užitku pro souhrn ekonomických subjektů.²⁸ Je pozoruhodné, jak je zde konstrukce

28 To má i metodologické implikace. Pozitivní ekonomie traktuje pro tržní ekonomiku problém koordinace a problém alokační efektivity jako jediný, oba jsou řešeny v jediném procesu, v němž ceny na jedné straně a chování svobodných ekono-

ekonomického systému konformní s komunistickou ideologií: vše se dělá pro budoucí blaho, které nastane jednou, někdy v budoucnosti, dnešek je určen spíše pro obětování se. Naše generace postaví hutě, generace našich dětí a vnuků budou lépe žít. Souzvuk má i svůj zrcadlový obraz: když se čas posune k někdejšímu budoucnu, ekonomický systém zase není schopen maximalizovat užitek a důvěryhodnost ideologie šťastných zítřků se blíží nule.

Další funkční vady prozrazuje terminologie. Ve vztahu k tržní ekonomice mluvíme o rovnováze nabídky a poptávky, ve vztahu k centrálně plánované ekonomice o bilančním souladu mezi zdroji a potřebami. V prvním případě jsou v rovnováze intence svobodných subjektů, nabídka a poptávka jsou atributy jejich přirozeného chování, v druhém případě jde o soulad, dosažený tím, že se centru podaří chování korigovat: zdroje musí plán v podobě ukazatelů výroby autoritativně vnutit jedním podnikům, „potřeby“ (jak už o tom byla řeč výše) musejí být, aby se jim vůbec dostalo horní meze, autoritativně redukovány oproti tomu, jak ji vidí jiné podniky.²⁹

Výsledek korekce chování je ovšem jen částečný a do značné míry iluzorní. Podniky si svou subjektivitu udržují, nejsou poslušnými vykonavateli centrálních rozhodnutí (ostatně kus pravomoci je jim dáván i v oficiální stránce systému), neštěstí je v tom, že přirozené a nepotlačitelné chování, maximalizující vlastní prospěch, se uplatňuje v deformovaných podmínkách. Je podstatou toho, co někteří ekonomové označují jako neoficiální, odvrácenou tvář systému.

Podstatným rysem deformovaných podmínek je porušení rovnováhy sil mezi dodavatelem a odběratelem. I v tržní ekonomice může docházet – dojde-li k převaze agregátní poptávky nad agregátní nabídkou – k větší

mických subjektů na straně druhé jsou ve vzájemné interakci (z chování rezultují ceny a ceny jsou informací determinující chování). Ve vztahu k centrálně plánované ekonomice má své opodstatnění analyzovat alokační a koordinační problém odděleně, lépe to koresponduje s praxí.

29 Hlubokou sondu do řetězce souvislostí nalézáme u T. Ježka: Poptávka znamená vždy jen takovou potřebu zdrojů, která je ekvivalentní příspěvku příslušného subjektu k tvorbě těchto zdrojů; potřeby na rozdíl od poptávky neobsahují moment ekvivalence; operovat v systému potřebou předpokládá autoritu, provádějící přerozdělení (jež je tam, kde není ekvivalence) a zvažující legitimitu potřeb; právo přerozdělovat zdroje a právo uznávat potřeby jsou dva základní pilíře moci takové autority. JEŽEK, T.: *K pojetí systému plánování: časový horizont, potřeby, rovnováha a věcné cíle*. Praha, EÚ ČSAV 1983, s. 18. Řetěz implikací nás dovádí k ekonomickému systému, nápadně se podobajícímu svou strukturou totalitnímu systému politickému.

ekonomické síle dodavatelů, kdy vzniká tzv. trh dodavatele. Bývá to však zpravidla převaha dočasná a její intezita je nicotná oproti té, kterou svojí systémovou konstrukcí poskytuje dodavateli plánovaná ekonomika. V tržní ekonomice (za předpokladu makroekonomické rovnováhy) potřebuje dodavatel zákaznickovy peníze intenzivněji, než odběratel potřebuje dodavatelovo zboží. V centrálně plánovaném systému se na jedné straně zůstává závislost odběratele na dodavatelově výrobku, na druhé straně však zaniká závislost dodavatele na odběratelově důchodu.³⁰ Dodavatelovo chování je determinováno skutečností, že to již nejsou zákaznickovy peníze, které musí získat, aby se mohl reprodukovat, proplácet mzdy a faktury, investovat, zachovat si existenci. Postavení podniku a jeho reprodukční šance jsou závislé na rozhodnutí centrálních orgánů. Podnik slouží jim, zákazníkovi jen „v rámci možností“. Na naplnění ukazatelů, podle nichž jsou podniky hodnoceny, jim stačí vynakládat podstatně méně úsilí, než jaké by bylo třeba vynaložit na to, aby dodávka vyhovovala odběrateli cenou, kvalitou, termínem dodávky, doprovodnými službami apod.

MLČOCH vidí převahu dodavatele nad odběratelem ještě drastičtěji a poukazuje na vydírání odběratele, na to, že požadované dodávky podmiňuje splněním různých protislužeb (např. poskytnutím devizových limitů na dovozy), vyžaduje, aby k „vepřovému“ si odběratel koupil i „hovězí“, aby na poslední chvíli dohonil plán, vyžaduje od odběratele fiktivní fakturaci před Silvestrem a po Novém roce ji stornuje, z přeplněného zásobníku zakázek si vybírá hrozinky, atp. Dodavatel umí hrát i hru na nedostatkost, předstírá potíže, které musí překonat, aby mohl zákazníkovi vyhovět (četné zejména u služeb poskytovaných finálnímu spotřebiteli), čímž si svoji nadvládu nad odběratelem dále posiluje. Odběratel musí převahu partnera respektovat, a tak se ani neodvažuje reklamovat nekvalitní dodávky – i když mu tuto povinnost hospodářský zákoník ukládá – z obavy, že by reklamoval poprvé a naposled.³¹

Odběratel nezřídka projevuje vlastní iniciativu, aby nepoměr sil zmírnil a dělá něco, aby jeho peníze (či protislužby) dodavatel potřebo-

30 „Prodávající pociťuje, že kupujícímu nabízí něco důležitého, to jest konkrétní a použitelný výrobek. To co od něj dostane (prodejní cenu, tj. peníze) nepovažuje za skutečně důležité. Proto v praxi, když vyhoví požadavkům kupujícího, činí mu laskavost. Totéž cítí kupující, pro kterého při měkkém rozpočtovém omezení není důležité kolik peněz vydá. Nejsou si rovnoprávní, oba to přiznávají a podle toho se chovají.“ KORNAL, J.: *Economics of Shortage*. Citováno podle českého překladu *Teorie nedostatkové ekonomiky*, Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1981/82, sv. I, s. 163.

31 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 193.

val. Revanšuje se prostřednictvím kanálů šedé ekonomiky, do obálky dává „všimné“ (termín přesně míří na podstatu věci).

Narušený poměr sil mezi oběma partnery mění postavení odběratele i v dalších směrech. Přestává plnit svou – v tržních ekonomikách standardní – roli ověřovatele společenské užitečnosti produkce, ověřovatele, zda relace mezi náklady a užitečnými charakteristikami výrobků je společensky únosná. Tuto roli přebírá plánovač, ten vystavuje zapsáním do plánu dodavateli legitimaci společenské prospěšnosti jeho produkce. Ekonomickou sílu neakceptovat cenu má jen finální odběratel. I tam však signály k výrobci přicházejí tlumené, centrum totiž může cenu udělat pro spotřebitele přijatelnou svévolným operováním daní z obrátu. Centrum zachraňuje dodavatele i v extrémních případech výroby nepotřebného braku; nese ztráty z výprodeje ležáků za symbolickou cenu.

V tržní ekonomice se koordinace týká přítomného času, právě probíhajících aktivit. Vyžaduje to pružnost systému, ochotu účastníků k rychlým adaptacím. Tato ochota vyvěrá z praxí ověřené zkušenosti, že neschopnost rychle se adaptovat vede k zániku firmy. Většinu adaptací musí absorbovat dodavatel, tímto směrem působí konkurence a rovnováha sil se zde mírně přiklání ve prospěch odběratele. Pružnost a adaptabilita systému je dále zvyšována, jestliže máme co činit s otevřenou ekonomikou, tedy s liberalizovaným zahraničním obchodem. Jestliže se nabídková strana nemůže dost pohotově přizpůsobit, systém má i další možnosti: adaptuje se cena a to navozuje substituční adaptace na odběratelské straně.

S tímto obrazem kontrastuje centrálně plánovaná ekonomika hned v několika závažných směrech. V rozporu i s prostým selským rozumem je ambice systému koordinovat ex ante, tedy nikoli v přítomném, ale budoucím (často dokonce hodně vzdáleném) čase. Aby tedy měl výrobce pro dlouhou perspektivu jasný výrobní program, musejí odběratelé nadřízeným orgánům i dodavatelům nahlásit své požadavky s nesmyslně dlouhým předstihem. Přitom odběratel sám nemůže tyto své potřeby znát, pokud si nestanoví i vlastní výrobní program a nezbaví se tak sám pružnosti ve vztahu ke svým zákazníkům. Protože však československý podnik musel obvykle „hrát na několik scénářů budoucnosti“ (překvapení zejména ze strany plánovacích orgánů totiž nebyla nikdy vyloučena), každý eventuální scénář jistil při hlášení požadavků. Koordinovala se tak nikoli ekonomická aktivita (ta probíhá vždy pouze v přítomném čase), ale nepodložená čísla. Zkušenost jasně ukázala, že vybilancovaná pětiletka byla jedna věc a řešení zásobovacích potíží v přítomném čase věc druhá, s prvou příliš nesouvisející. Dokonce ani vybilancovaný roční plán zdaleka zásobo-

vací pohodu negarantoval. Samozřejmost v tržní ekonomice, kdy odběratel objednává podle momentálních či krátkodobě očekávaných potřeb a odeslání objednávky je v podstatě postačujícím krokem k tomu, aby si zajistil potřebné vstupy podle své volby, byla pro socialistický podnik pouhým snem.

Systém plánování směřuje k tomu, aby dodavatel byl „čistým výrobcem“, nezatíženým odbytovými starostmi. Už v 1. kapitole se hovořilo o tom, že jedním z rozhodujících motivů přechodu k plánování bylo vyřazení role poptávky, přechod k zásadě, že vše co může být vyrobeno, vyrobeno bude a plánovač produkci rozdělí. To lze interpretovat i tak, že dodavatelova pružnost, adaptabilita není ani žádoucí systémovou vlastností, není proto žádnými tlaky a podněty vynucována či stimulována. Právě to je zřejmě kořenem jednoho z nejpodstatnějších defektů systému: nejistoty se odstěhovaly od dodavatele k odběrateli.

Zatímco v tržní ekonomice jsou odbytové nejistoty vyvažovány dodavatelovou pružností a adaptabilitou a přinášejí odběratelům jistotu, že na trhu vždy naleznou co potřebují, v centrálně plánovaném systému existuje odbytová jistota na straně dodavatelské, způsobující nejistoty odběratelům. V tržní ekonomice je adaptace zabudována do přirozeného chování dodavatelů. V centrálně plánované je k adaptacím donucen odběratel. Adaptace dodavatelů kultivují ekonomiku, jejich podstatou je vymýšlení nových cestiček, jimiž lze získat přízeň zákazníků. Adaptace odběratelů jsou většinou jen improvizací v chaosu, hledáním únikových cest ze zamotaných situací.

V řetězci horizontálních vztahů je vždy podnik jedním článkem, je současně dodavatelem i odběratelem. Když ekonomický systém lokalizuje nejistoty na odbytovou stranu, podnik jim čelí marketingem, vznikají podněty pro výzkum a vývoj výrobků, zdokonaluje se výrobní sortiment. Přitom se podnik může spolehnout na to, že k němu, obrazně, vedou „potrubí“ se všemi vstupy, které potřebuje, stačí aby si sám otevřel kohouty na jejich konci a činí tak pod tlakem tvrdého rozpočtového omezení uvážlivě. V případě, že ekonomický systém lokalizuje nejistoty na stranu zásobování, nemůže být podniku svěřena obsluha kohoutů u vstupových potrubí; situaci spíše postihuje metafora, že podnik dostane roční dávky vstupů odměřené v sudech. Ty jsou nejen nepříjemně rigidní veličinou, krunýřem, poskytujícím jen omezený operační prostor, ale navíc ani nemusejí obsahovat přesně to, co bude podnik ve skutečnosti potřebovat.

Obranným reflexem podniků je tak nadceňování požadavků, vytváření zásob, cítí se zásada „kupuj když je, ne až když potřebuješ“, posilují

se zásobovací útvary, které si musejí osvojit rafinované způsoby, jak získat přízeň svých dodavatelů. Umění řídit se často redukuje na umění improvizovat, umět si poradit, když některé vstupy přebývají a jiných je nedostatek. Podnik se stěžít může vyhnout tomu, aby podle momentální dostupnosti vstupů nemodifikoval své výstupy. Tím zase – jako dodavatel – předává štafetu chaotičnosti svým odběratelům. Neubrání se ani vyvolaným vícenákladům. Stavební organizace z šumavského podhůří třikrát opouští stavbu v horách, protože nebyl materiál a třikrát se na ni znovu vrací. „Hoši, dneska se betonovat nebude, nedodali cement, zatím posbírejte dřevo, co se válí po stavbě, a spalte ho“ – to jsou jen náhodně vzpomínuté ilustrace.

Jedním ze symptomů posunu nejistot k odběrateli bylo zbytnění zásobovacích útvarů v podnicích (podobně „nadmuté“ byly i útvary, jež vyjednávaly o plán). Naproti tomu zakrňovaly útvary odbytu, obchodní politiky, nemluvě o útvarech marketingu, které by se vlastně ani neodvážily takto se pojmenovat. Útvary výzkumu a vývoje byly leckde i solidně dimenzované (vlastně proti logice věci), jejich přínos v podobě zdokonalování výstupů, technologie a organizace práce však obvykle nebyl podstatný: s tím, jak zajistit chod podniku při omezených vstupech si víc ví rady šikovný dispečerský talent než kvalifikovaný výzkumný a vývojový pracovník. (Samozřejmě to nebylo jedinou příčinou malé efektivity výzkumu).

Lze těžko posoudit, zda selhávání systému při koordinaci ekonomických aktivit se v průběhu času prohlubovalo či naopak zmírňovalo. Přibližně by o tom snad mohla vypovídat čísla, charakterizující podíl přírůstku zásob na užitém národním důchodu: 5,1 % v 50. letech, 3,6 % v 60. letech, 3,7 % v 70. letech, 3,7 % v 80. letech. Mlčoch píše v souvislosti se 70. a 80. lety o rostoucích potížích v dodavatelských vztazích. I kdybychom usuzovali co nejopatrněji, zůstává neschopnost koordinovat ekonomické aktivity setrvalým systémovým defektem, v literatuře zejména na 80. let hojně reflektovaným.³²

32 Proslulost si získala zejména práce J. Kornaie *Teorie nedostatkové ekonomiky (Economics of Shortage)*. Jakkoli s respektem oceňuji její kvality, dávám přednost označovat to, co Kornai pojmenoval nedostatkovou ekonomikou, jako nezkoordinovanost, když stav permanentní nedostatkovosti spousty konkrétních produktů koexistuje s „odbytově nezajištěnou produkcí“, jež se hromadí v zásobách a to navzdory opakovaným kampaním likvidace „nepotřebných zásob“. Také Mlčoch ukazuje, že souběžně s nedostatkovostí „roste četnost výrobků s odbytovými potížemi“. MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 47.

Je-li nějaký defekt setrvalý, jeho důsledky se obvykle kumulují. V našem případě se to týká nejen důsledků pro výkonnost (ty jsou snad z předchozího textu dost zřejmé a není třeba se k nim již vracet), ale i vlivu na postoje lidí k ekonomickému systému a zprostředkovaně ke komunistickému režimu vůbec. Trvá-li nějaké trauma dlouho, člověk si na ně buď zvykne a bere je jako všední zážitek, nebo se v něm naopak frustrace hromadí. Bez ohledu na to, zda to odporuje odborným hlediskům psychologie, mám za to, že v 70. a 80. letech docházelo souběžně k obojímu. Návyk provázel denní život, frustrace a z ní odvozená averze se hromadily pod pokličkou, živeny i působením režimních médií, mentorujících konkrétní selhávající dodavatele a hájících nebohé odběratele, aniž se odvážily explicitně odhalovat jejich společné systémové kořeny. Implicitně však právě toto poselství jejich činnost posluchači nesla. Vzpomeňme třeba jen na několik let trvajících a v televizi i novinách ostře sledovaný případ zahájení výroby automobilu Favorit, které bylo neustále odkládáno proto, že další a další subdodavatelé nebyli s to se přeorientovat na potřebnou produkci.

Žijeme již několik let bez spotřebitelských traumat. Je proto na místě je připomenout a konkrétněji pojmenovat: fronty, shánění jedné věci v řadě obchodů (v Praze to není, zkuste to na Kladně), nakupování toho, co je právě k dostání, bez ohledu na to, zda to potřebuji. Zvláštní pozornost zasluhuje tehdy zcela běžná odpověď prodavačů: nemáme, nedodali nám to. Vyjádřila totiž přiznání, že obchod se musel přizpůsobovat výrobě a zákazník by tudíž měl vzít na vědomí, že i on se musí adaptovat. Ač bylo některého zboží dostatek, zákazník často nesehnal svou velikost či barvu nebo stříh podle svého vkusu. A když mu generální tajemník v improvizovaném projevu na 1. máje vysvětlil, že v globále je všechno, národ nějaký čas žil novou anekdotou: „Kde je obchodní dům Global?“

Souvislost mezi četností zásobovacích traumat a systémem byla některým lidem stále zřejmější, průměrný občan ji však nepřímo reflektoval standardním soudem typu „oni (a myslel stranu a vládu) zase zavinili, že není sádlo“. Koneckonců to lze hodnotit buď jako povrchnost, protože strana a vláda k sádlu žádné usnesení nepřijaly, nebo jako hluboký analytický závěr, protože to byla strana, která lpěla na systému, v němž stále něco nebylo k mání.

Charakterizujeme-li vliv v této kapitole rozebíraného defektu na postoje lidí, musíme si v rámci množiny „lidé“ zvlášť povšimnout podmnožiny „manažerská skupina“. Její příslušníci sklízeli traumata z nezkoordinovanosti nadvakrát: jako spotřebitelé a jako zaměstnanci. Ve své druhé

roli museli vynakládat – a většinou bezvýsledně – úsilí, aby dosáhli něčeho, co je ve fungujících systémech automatickou samozřejmostí.³³ Přitom již na sklonku komunistické éry věděli dost o tom, že v jiných ekonomikách to samozřejmostí opravdu je, a věděli také, že právě od 70. let se tam výrazně urychlila kultivace horizontálních vztahů: dodávky v přesném čase – ne na měsíce, ale na hodiny (*just in time*) – přímo do montážního pásu či pod jeřáb na staveništi, sofistikované platební podmínky (např. leasing), odpovědnost dodavatele investic za montáž zařízení a jeho bezporuchový chod, za pohotový servis, výroba materiálů s vlastnostmi šitými na míru odběratelovy aplikace apod.

Českoslovenští manažeři pracovali v jiném světě. Měli napravovat jednotlivé konkrétní defekty nenapravitelného systému. Svou pracovní kapacitu věnovali činnosti, která nemohla přinášet pocit seberealizace. Záplatovat děravou loď, aby se udržela na hladině je pro kapitána méně povznášející, než být u kormidla lodi, která pluje plnou parou vpřed.

Na závěr této kapitoly si vypůjčme citát z beletrie, která dokáže – lépe než charakteristiky vyjádřené odborným jazykem – evokovat traumatické prožitky běžného občana. Jedno české a dvě americké děti si v Praze hrají na obchod. Rozvíjí se tento dialog:

Erika: „Máte smetanu?“

Marjánka: „V sobotu.“

Monika: „Ráno nebo odpoledne?“

Marjánka: „V sobotu máme zavřeno.“

Monika: „Já bych chtěla deset vajec.“

Marjánka: „Vejce nejsou.“

Erika: „A já bych chtěla šest rajčat.“

Marjánka: „Můžete mít tyhle dvě, pani. Moc pěkný nejsou, ale víc v celým městě neseženete.“

Monika: „Máte nějaké pěkné zelí?“

33 P.R. Gregory označuje v této souvislosti hospodářského pracovníka (má na mysli sovětského) jako kejklíře (*juggler*): „... ví, kde jsou zdroje, má známosti, jimiž překračuje ministerská omezení, ví jak si zajistit mocné patrony a je schopen přijít s inovačním řešením. Vyžaduje-li jeho projekt ... dodatečné buldozery, najde cestu, jak dejme tomu buldozery vyměnit za auta. Je-li ohroženo plnění plánu nedostatkem pracovníků, zjedná si letadlo, které pracovníky přiveze... Ví jak si udržet schopné pracovníky. Sežene jim byty a dá jim jistotu, že vždy budou brát prémie. Kejklíř umí přesvědčit dodavatele, aby poslali dodávku právě jemu místo těm, kteří mají větší legální nárok“. V citátu je notná dávka sovětského koloritu, nicméně jeho podstata připomíná i československou realitu. GREGORY, P. R.: Soviet Bureaucratic Behaviour: Khozjaistveniki and Aparatchiki. In: *Soviet Studies*, (1989), č. 4.

Marjánka: „Jen co tu vidíte.“

Erika: „A salát?“

Marjánka: „Tento týden máme zelí.“

Erika: „Bochník chleba, prosím.“

Marjánka: „Chleba jsme měli začátkem týdne. Přijďte se zase zeptat koncem příštího týdne, pani.“

Monika: „A pivo pro tatínka.“

Marjánka: „Pivo jsme na léto už vyprodali. Přijďte se zeptat v zimě, pani.“³⁴

Muž z ulice by dodal: „To oni to přivedli až sem.“ Lidé dokázali dobře rozpoznat obecnější příčinu svých každodenních spotřebitelských traumat a jejich nespokojenost byla přesně nasměrována na systém a jeho představitele. Ilustrace jedním až anekdotickým, leč reálným příkladem je výmluvná. V jednom pražském autoservisu si zaměstnanci postavili do chodby z dílny do skladu bustu Vladimíra Iljiče – jako viníka svých trablů. Když se ze skladu vraceli se zjištěním, že součástka potřebná k opravě auta zase chybí, dostal V.I.L. pohlevek.

34 Alan Levy: *Pražské peřeje*. Praha, Primus 1991.

6. SYSTÉM SOCIÁLNÍHO POHODLÍ

Na počátku, v 50. letech, byl sociální program chloubou komunistického režimu. Byla odstraněna nezaměstnanost, zavedeno všeobecné penzijní zabezpečení lidí v důchodovém věku (hranice důchodového věku byla přitom stanovena hodně nízkou), bezplatná zdravotní péče pro všechny, bezplatné vzdělání (posléze i včetně učebnic zdarma), deklaroval se nárok všech rodin na odpovídající bydlení za mimořádně nízké nájemné, široce se rozvinulo vysílání lidí na rekreaci a do lázní – též prakticky zdarma. Byl to triumf režimu ve dvojnásobném smyslu: velkorysost zde šla nad standard i vyspělých kapitalistických zemí a národu byl demonstrován zárodek komunistického (zde ne ve smyslu partajním, ale – vyjádřeno marxistickým jazykem – jako nejvyšší společensko-ekonomické formace) způsobu rozdělování podle potřeb. Obě sdělení: „naše ekonomika je sociálněji a tedy humánněji než kapitalistická“ a „směřuje k cíli, kdy stále více statků bude lidem poskytováno zdarma“, byla z hlediska udržování víry v nadřazenost plánované ekonomiky do značné míry efektivní. Pro veřejnost byl populární i posun k nivelizaci, jenž byl výsledkem jak systémové změny, tak hospodářské politiky; z dřívějšího širokého spektra důchodové i majetkové diference byly odříznuty obě krajní polohy, zmizeli hodně bohatí a hodně chudí.

Snad všechny zmiňované sociální vymoženosti socialismu z 50. let časem imponující lesk ztrácely. Nárok na důchod se stal samozřejmostí a do popředí se dostávala jeho nevalná výše; při obecném zaostávání životní úrovně za vyspělými zeměmi byla propast u důchodců ještě hlubší: nikde na Západě nenalzáme analogii s Československem 80. let v tom směru, že by výše maximálního starobního důchodu byla nižší než průměrná mzda (až na výjimky preferovaných kategorií pracovníků a hlavně funkcionářů – tím hůře z pohledu lidí). U zdravotní péče byl princip všeobecného a rovného nároku stále více nahlodáván známostmi, protekcemi a obálkami s všimným. Na školství – zejména od 70. let – lidé registrovali

hlavně to, že je nástrojem politické msty, vykonávané na dětech politických odpůrců. Kalamitní bytová situace pro mladé rodiny – přes mnohokrát opakované programy a sliby – přetrvávala až do konce komunistické éry. Nivelizace se lidem zamlouvala svými prvními projevy, kdy postihla bohaté a pomohla nejchudším, postupem času však stále více lidí shledávalo (právem i neprávem), že poškozuje právě je.

Pro posun od počátečního stavu, kdy sociální program byl zdrojem podpory režimu, ke stavu, kdy se stal zdrojem averze k němu, byl významný ještě jeden moment: propaganda, která zdůrazňovala „socialistické myšlenky rovnosti, sociální spravedlnosti a solidarity se slabými, neprivilegovanými a starými a operovala příslibem plné zaměstnanosti bez cyklických výkyvů, měla obrovskou sílu a přitažlivost po válce“.³⁵ Zejména v období normalizace se však ukázalo, že komunističtí vůdci neaplikovali stejné zásady vůči sobě samým; měli speciální nemocnice,³⁶ dobře zásobované speciální obchody, vlastní rekreační objekty, nechali si vyplácet mimořádné peníze. To nejen původní myšlenky sociální spravedlnosti zdiskreditovalo, ale učinilo z nich argument, který národ obrátil proti režimu a jeho reprezentantům.

Dosavadní výklad je v jistém smyslu jednostranný, neboť implicitně bere sociální vymoženosti jako funkčně závislé na ekonomické výkonnosti: ztrácí-li ekonomika dynamiku, projevuje se to na vysychání zdrojů pro sociální program. Je-li však nějaký statek – například bydlení – poskytován za hluboce podekvivalentní úhradu, musí to vyvolávat konfliktní situace a frustrace, i kdyby výkonnost ekonomiky byla na jakkoli vysoké úrovni prostě proto, že potřeba (nevázaná na ekonomickou cenu a disponibilitu peněz) je nenasytitelná a tedy u části potřebných nenasycená. V tomto smyslu je komunistické pojetí sociálních služeb zatíženo vlastními defekty, není pouhým akceptorem defektů ekonomického systému.

Spousta „sociálních vymožeností“ byla v Československu (a jde bezpochyby o obecnější rys všech centrálně plánovaných ekonomik) realizována ve spontánních procesech na mikroekonomické úrovni, v oné od-

35 ADAM, J.: *Why did the Socialist System Collapse in Central and Eastern Europe? The Case of Poland, the former Czechoslovakia and Hungary*. London, MacMillan Press 1995.

36 V 80. letech, kdy se rétorika představitelů moci oháněla nutností šetřit, byla v Praze obrovským nákladem budována nemocnice pro privilegované (Homolka) s vysoce nadstandardní úrovní zdravotnické techniky, poskytované péče i komfortu pro pacienty. Homolka vyrostla v symbol degenerace režimu od pěkných slov o sociální spravedlnosti k realitě plné privilegií pro mocné.

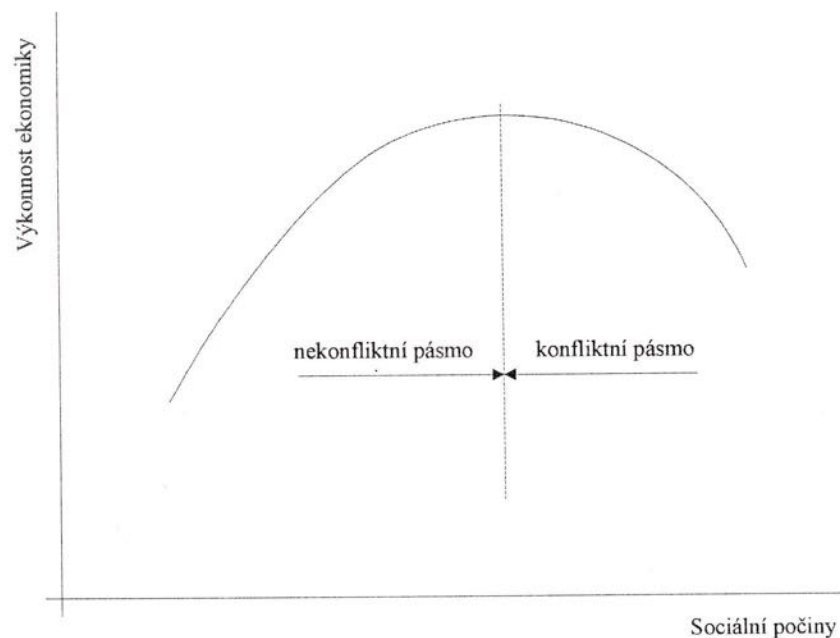
vracené tváří systému; není tedy stranou a vládou programována. Označujeme je jako „sociální pohodlí“³⁷ a definujeme je jako jevy, které zaměstnanci pokládají za výhody, i když většinou by z přísně odborných hledisek jako skutečná sociální pozitiva neobstály, a která formálními či neformálními postupy požadují a prosazují či kterých se bez odporu zmocňují. Ve smyslu našeho na začátku uvedeného schématu kauzalit zařazujeme sociální pohodlí mezi systémové vady s důsledky jednak pro výkonnost ekonomiky, jednak pro postoj lidí ke komunistickému režimu. Zatímco na výkonnost ekonomiky sociální pohodlí působí stejně záporně jako všechny ostatní dříve popsané systémové vady, postoj lidí ovlivňuje opačně. Dříve probírané funkční vady averzi vůči režimu prohlubovaly, vada „sociální pohodlí“ ji naopak otupuje. Také proto si zaslouží patřičnou pozornost.

I v tržní ekonomice je vedle „velké“ sociální politiky, uskutečňované vládními institucemi, řada sociálních služeb výsledkem vyjednávání na podnikové úrovni. (Ponechejme stranou, že část je navíc poskytována nevládními charitativními organizacemi.) V učebnicovém případě firmy, maximalizující zisk a operující ve striktně parametrickém prostředí (tzn. žádný monopolní vliv na ceny, žádné finanční transfery od státu), skuteční podnikatel z vlastního popudu (bez vnějšího tlaku) ta sociální opatření, která shledá konformními s maximalizací zisku. Moderní ekonomika se vyznačuje mj. tím, že podnikatelé došli k poznání – a v praxi se jím řídí, že výdaje na některá sociální zlepšení nejen ukrajují zisk, ale současně – více než ekvivalentně – zisk přinášejí. Vytvářejí ve svých podnicích příznivé sociální klima s vědomím jeho pozitivního účinku na výkon zaměstnanců a zprostředkovaně na zisk podniku.

Je ovšem myslitelné realizovat v podniku i další sociální program, který zisk jen ukrajuje, ale nevytváří, resp. více z něj ukrojí než jej vytvoří. Zůstaneme-li u definovaných předpokladů (firma maximalizuje zisk, prostředí je parametrické), pak takový program nebude akceptován z vnitřních popudů podnikatele, může mu však být vnucen tlakem zvnějšku, v úvahu přichází zejména tlak ze strany zaměstnanců.

Stane-li se právě toto obecným standardem, pak v národohospodářském měřítku lze hovořit o tom, že přeexponovaná sociální orientace ekonomiky poškozuje její výkonnost. To lze jasněji znázornit grafem:

37 TUREK, O.: Výkonnost ekonomického systému a sociální pohodlí. In: *Politická ekonomie*, (1989), č. 8.

Na vodorovnou osu jsou zleva doprava „přidávány“ sociální počiny a křivka funkční závislosti mezi nimi a výkonností ekonomiky umožňuje pozorovat vývoj závisle proměnné, tedy výkonnosti ekonomiky zobrazené na svislé ose. Na začátku vodorovné osy jsou sociální počiny, které na výkonnost ekonomiky působí nejpozitivněji, pokračují počiny, jejichž efekt slábne (růst křivky se zpomaluje, ale stále se ještě nachází v nekonfliktním pásmu), až se dostáváme k počínům s negativním efektem pro výkonnost ekonomiky (křivka začíná klesat), tedy do konfliktního pásma.³⁸

Abychom výpověď grafu přiblížili reálným rizikům, změkčíme předpoklady. Zůstaneme u firmy maximalizující zisk, prostředí však nebude

38 V konfliktním pásmu mohou přitom výjimečně existovat i legitimní sociálně motivované počiny (kdy „stojí za to“ na ně obětovat část zisku). Protože jde jednak o výjimečné, jednak o sporné (vícekriteriální úloha s problematickými prioritami) případy, budeme od nich v dalším textu abstrahovat.

parametrické. Povede to k měkčím negociačním postojům firmy vůči požadavkům zaměstnanců na sociální pohodlí v konfliktním pásmu grafu. Může-li vedení firmy ziskové aspirace naplnit ze státních dotací a/či z prosazení monopolně vysoké ceny, může být takové řešení snazší v porovnání s úsilím, které musí vynaložit, aby čelilo tlaku zaměstnanců na sociální pohodlí. Jinak interpretováno: program sociálního pohodlí může být v neparametrickém prostředí realizován à konto subjektů stojících mimo firmu (státního rozpočtu a/či odběratelů).

Státní podnik v centrálně plánované ekonomice se chová ještě sociálněji. Zatímco majitel firmy v tržní ekonomice bude – při oslabení parametrickosti prostředí – stále držet jistou negociační frontu vůči zaměstnancům (protože zůstává možnost dosáhnout zisku i zde, i když paralelně s jeho dosahováním z vnějších zdrojů a tedy méně naléhavě), vedení státního podniku se může s vlastními zaměstnanci plně solidarizovat a vše odehrát na negociační frontě vůči nadřízeným orgánům. S těmi tak jako tak vyjednává o úkolech plánu a o finančních transferech. Je tedy dost přirozené, zahrne-li do požadavků na transfery i prostředky na sociální pohodlí. Zatímco soukromá firma začíná být při oslabení parametrickosti prostředí sociálně měkká, socialistický podnik vykazuje tendenci k degeneraci na sociální instituci, která „také plní výrobní úkoly“. Vezmeme-li v úvahu i okolnosti, způsobující nadvládu dodavatele nad odběratelem (viz předcházející kapitola), pak centrálním plánem řízený státní podnik funguje stále méně pro zákazníka a stále více pro své zaměstnance.

Takové je obecné pozadí všech pro zaměstnance příjemných jevů, které známe z československé ekonomiky 70. a 80. let. Bylo možné práci zapíchnout už v pátek v poledne, nekazit si neděli a jet do práce až v pondělí dopoledne, vedoucímu oznámit, že zítra potřebuji zůstat doma, protože přijde instalatér, odskočit si dopoledne do fronty na maso, protože po práci by už nebylo, přerušit orbu a dojet si na družstevním traktoru do hospody na svačinku, přinést si do práce melouch a udělat si ho tam na soustruhu, donést si z práce na melouchy materiál. Za samozřejmé se považovala brigáda na podnikovém rekreačním objektu, placená z konta podnikových mezd. Na rekreační chatu se jezdilo za symbolické peníze, a i na to se našly finanční zdroje.

J. Adam označuje problém, o němž je řeč, za narušenou pracovní morálku (ta jistě je podstatnou součástí sociálního pohodlí, to se však na ni neomezuje) a její kořen hledá ve vztahu managementu k zaměstnancům: „Manažer jako reprezentant vlastníka, tj. státu, nebyl s to hájit

patříčně jeho zájmy. Dokonce neměl ani postavení, aby účinně hájil zájmy podniku, jestliže ty se dostaly do střetu se zájmy jeho zaměstnanců“.³⁹

Ať už hovoříme o narušené pracovní morálce či šířeji o sociálním pohodlí, zdá se, že intenzita těchto jevů byla v 70. a 80. letech vyšší než na počátku fungování centrálně plánované ekonomiky a že se v průběhu 70. a 80. let dále prohlubovala. Vysvětluje to řada okolností.

Od přechodu k plánované ekonomice byli vedoucí podnikové kádry vždy ve svých funkcích „z milosti“ strany – ať už šlo o kádry nomenklaturní, přímo schvalované stranickými orgány, nebo o méně významné posty, kde se vždy našly způsoby, jak z místa vypudit toho, kdo se straně něčím znelíbil. V tomto kontextu lze říci, že státní podnik nebyl řízen pouze určitým ministerstvem prostřednictvím plánu, ale také stranou, a to s ponecháním hodně volného výkladu, o který její konkrétní orgán jde; toto druhé řízení znamenalo, že management se musel chovat tak, aby nikde „ve straně“ nenarazil (neurčitost v otázce, kde přesně, byla funkční).

V 50. letech obě řídicí větve požadovaly od manažerů v podstatě totéž, kritéria úspěšnosti vůči nim uplatňovaná byla do značné míry shodná. Ředitel, který plnil hrubou výrobu a udržel růst mezd pod růstem produktivity (trochu zjednodušeně), obstál u obou svých pánů. Efekty této řídicí praxe v trojúhelníku hospodářskopolitické centrum : strana : management pro ekonomický a společenský rozvoj dnes samozřejmě zpochybňujeme, jeho tehdejší aktéři nicméně fungovali s poctivou vírou v účelnost zavedeného řízení a ve zdárný výsledek. Můžeme sice již tehdy zaznamenat unfair hru podnikového vedení (hlavně v podobě umělého nabalování hrubé výroby), to však na dalších dvou pólech trojúhelníku nenalézalo pochopení.

V 70. letech byla již situace v mnoha směrech zásadně jiná. Do předí zájmu hospodářské politiky vystoupila efektivnost, kvalitativní stránka rozvoje, tedy cíle, k nimž (jak už bylo vyloženo) systém neměl odpovídající instrumentarium. Strana se pokoušela o kredit moudrého hegemonu, který „ví co je třeba“, a stále znovu opakovala verbální apely ve jménu těchto cílů. Podnikové managementy a příslušná ministerstva se zmítala ve snaze najít způsob, jak stranické výzvy naplnit. Marnost této snahy plodila dva výsledky: úsilí degenerovalo v předstírané úsilí (aparát stále více mlely naprázdno) a místo reálných výsledků byly hlášeny

39 ADAM, J.: *Why did the Socialist System Collapse in Central and Eastern Europe?*

výsledky fiktivní. Řízení z ministerstva tak degenerovalo na solidární hru, v níž oba účastníci pocífovali neúspěch, ale fingovali alespoň nějaké dobré výsledky. Dostali se na společnou loď a drželi basu.

Pokud jde o stranu, nová situace (a také jistá demoralizace či přinejmenším oslabení pevné víry ve „správnost naší věci“) změnila její chování ve dvou směrech. Když její generální linie obratu k efektivnosti nepřinášela úspěch, přišly vhod jak nahlašované dobré výsledky (a příliš se nepítvalo, zda jsou pravdivé), tak na všech stupních řízení předstírané úsilí „o plnění stranické linie“. Za druhé musela strana vyhrát svou bitvu s tzv. pravicovými oportunisty. Bylo třeba potrestat cca půl milionů lidí a exekučním místem se stala jejich pracoviště, tedy podniky a instituce, vykonavatelem jejich vedoucí pracovníci. Protože splnění takových úkolů nebylo možno na podnikové vedoucí přenést formální a legální cestou, musel být na ně vyvinut o to větší neformální tlak, o to větší atmosféru strachu z důsledků příliš vlažného postoje bylo třeba vytvořit. Začala dominovat nová kritéria, podle nichž byla úspěšnost manažerů měřena stranickou řídicí větví. Vyžadovalo se nejen vyhození „pomýlených“ nebo alespoň degradace jejich postavení i výše platu, odmítání jinde vyhozených, kteří hledali nové zaměstnání, ale i udržování takové atmosféry, v níž každý, kdo nebyl označen jako „pomýlený“ bude patřičně opatrný, ne-li vděčný (s tím souvisely periodické pohovory a hodnocení postojů k „Poučení z krizového vývoje“ nebo tzv. komplexní hodnocení pracovníků), a také vytváření kulisy, kterou bylo možno prezentovat jako „vysokou politickou aktivitu našich pracovníků, semknutých kolem strany a vlády“. A právě v tom byl kořen spousty schizofrenních her, v nichž pracující jen předstírali a vrchnost dělala, že jim věří. Mlčoch ukazuje na roztočivost forem těchto her: hlásí se počty společensky prospěšných zlepšovacích návrhů, přičemž podnik je přímo stimulován k tomu, aby počítal velkoryse, zavádí se ASŘ (automatické systémy řízení), které jsou zpravidla vůči existujícímu chaosu mimoběžné, hlásí se počty a aktivity BSP (brigád socialistické práce), nesmyslné tabulky dlouhodobého výhledu se zaplňují neseriózně vymyšlenými čísly, výrobky se zařazují do „1. stupně jakosti“ či do skupiny „technicky pokrokových výrobků“, koncem roku propukávají plánovací žně, v nichž se plán na poslední chvíli zpětně upravuje podle skutečnosti, aby se mohlo ohlásit jeho splnění, rozvíjí se akce KSŘJ (komplexní systém řízení jakosti). Ten Mlčoch charakterizuje takto: „KSŘJ patří k oněm 'cvičným bojovým poplachům', jež je nutné nějak přestát, dát nadřízeným orgánům 'to co chtějí slyšet' a počkat, 'až se to přežene'. A ono se

to skutečně přežene: řídicí vertikála posléze pochopí, že ničeho nedosáhla, navzdor se a vyčerpá“.⁴⁰

Plnil-li svou roli vůči svým nadřízeným manažer takto, muselo to modifikovat i jeho roli uvnitř podniku. Koaliční vztah k ministerstvu mu dával prostor, aby v podniku ukázal vlídnou tvář a on rád tento prostor využíval. Už proto, že měl v očích svých podřízených několikrát máslo na hlavě. Kádrovými postihy - i když se snažil dát svému blízkému okolí znát, že je dělá jen z přinucení - si popularitu nevysloužil, navíc v podniku stále něco neklapalo a mařilo práci, takže vyžadovat tvrdě pracovní disciplínu vyvolávalo ihned odezvu „nejdřív zorganizujte práci, abychom nemuseli improvizovat“ a zvyšovalo v podniku sociální napětí. V době, kdy pro stranu byl sociální klid ve výrobě prioritou, stálo jí za to leccos obětovat i z ekonomických výsledků. Příznačná je osobní zkušenost autora: v podniku se zavedl dobře vymyšlený režim povolování a evidování odchodů z budovy (jen za služebními účely) během pracovní doby; tím se vedení zachovalo tak, jak se v obecném smyslu patří. Ač potom bylo všeobecně známým faktem, že se režim obchází a pracovníci chodí ven, kdykoli potřebují, neudělalo už nic, aby režim byl dodržován a zachovalo se tak, jak vyžadovala doba.

Shrňme tedy následujícím kontrastem: manažer soukromého podniku v tržní ekonomice má všechny důvody pro tvrdý vztah k zaměstnancům při utváření pracovní disciplíny. Upevňuje si tím svoji pozici, měřeno kritériem zisku, podle něhož je hodnocen, přispívá k lepšímu výsledku. Pro manažera v československém podniku v době tzv. normalizace měly větší váhu důvody pro měkký postoj: jím si upevňoval svou pozici uvnitř podniku, ve vztahu k nadřízeným se při nepřehledném vícekritériálním měření úspěchu daly záporné body v ekonomických výsledcích zakamuflovat a kladné body získat za efekt v podobě sociálního klidu.

Jistou roli hrála také snaha o větší „demokracii“ procesu ekonomického řízení. Pro 70. a 80. léta platí charakteristika, že v Československu bylo „v globále“ dost demokracie, jenom byla špatně distribuována. Chyběla v politickém systému, zatímco v systému řízení ekonomiky přebývala. I přes tento ventil se do rozhodování managementu dostávalo stále více počínů, vytvářejících sociální pohodlí.

V těchto souvislostech zaslouží i upřesnit roli odborů. Obvykle se vykládá tak, že odbory byly pasivní a poslušnou převodovou pákou v režimu s vedoucí úlohou komunistické strany a nikoli reprezentantem

40 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 192.

a prosazovatelem zájmů zaměstnanců. V 70. a 80. letech to snad ještě platilo o odborářské špičce. Na podnikové úrovni však pracující (někdy ve formálních procedurách prostřednictvím odborů, někdy neformálně díky demokracii ve výrobě) prosadili vůči podnikovému vedení spoustu „vy-možností“ v kapitalistickém podniku nemyslitelných. Možná to nebyly ty nejpodstatnější, ale zato jich bylo hodně, malých, ale milých. Právě na takové lze vztáhnout termín sociální pohodlí.

Odbory u nás nikdy nezaujímal bojové postoje, nikdy nebylo třeba sahat k stávkám; v malých požadavcích jim vedení vycházelo vstříc. A pokud jde o mzdové požadavky, bylo zřejmé, že toho moc nezmohou, a také že není ani třeba, aby se angažovaly; mohly se spolehnout, že jejich roli obstará management. „V socialistické ekonomice se vedoucí pracovníci podniků ... chovají při vyjednávání s nadřízenými autoritami o mzdách jako odboroví funkcionáři a nikoli jako zaměstnavatelé“.⁴¹

Z předchozího výkladu snad vyplývá dost přesvědčivý závěr, že sociální pohodlí (ve smyslu našeho schématu kauzalit) poškozovalo výkonnost ekonomiky a tím i životní úroveň, že však současně bylo rysem systému, který byl lidem sympatický. Fungoval podobně jako „gulášový socialismus“.

Tento závěr ale vyžaduje ještě poznámku. Sociální pohodlí jako produkt chování mikroekonomické sféry je v kompetitivním vztahu k rozsahu sociálního programu realizovaného z makroúrovně, protože negativně ovlivňuje výkonnost ekonomiky a – za jinak stejných okolností – snižuje rozsah zdrojů pro „velký“ sociální program. Nejde však o rovnocenné hodnoty, nelze přijmout tezi, že lidé něco získali a něco ztratili a výsledek byl stejný.

Ve vztahu k sociální politice státu lze každého občana postavit do rovné situace s každým jiným občanem. Kritéria, podle nichž je poskytována sociální pomoc, musí být pro všechny jednotná, aby konkrétní rozsah pomoci v jednotlivých případech mohl být citlivě diferencován podle jejich naléhavosti. Sociální ohledy mikroekonomické sféry nikdy jednotné, a tedy spravedlivé být nemohou. Do jisté míry dokonce platí i to, že víc dostanou ti, kdo víc křičí, a nikoli ti, kdo víc potřebují. V Československé realitě 70. a 80. let byly v míře sociálního pohodlí skutečně velké rozdíly, přičemž jednou z korelací pravděpodobně bylo, že se zvětšováním podílu žen na počtu zaměstnaných je míra sociálního pohodlí nižší.

41 KORNAL, J.: *The Economics of Shortage*.

Mnohé z toho, co bylo vyloženo o sociálním pohodlí, lze vztáhnout i na plnou zaměstnanost. Proto se jí zabýváme teprve na konci kapitoly.

Za východisko analýzy můžeme přijmout výše uvedený graf. Nezávisle proměnnou (vodorovná osa) bude tentokrát míra zaměstnanosti, závisle proměnnou opět výkonnost ekonomiky. Tvar křivky funkční závislosti bude analogický, s tím, že vrchol křivky bude blízko takovému počtu ekonomicky aktivních, při němž je nulová nezaměstnanost, a její sestupná fáze je tudíž kratší. Sestupná část křivky vyjadřuje skutečnost, že za plné zaměstnanosti ztrácí ekonomika pružnost, schopnost strukturální adaptace a také pracovní morálka je negativně poznamenána.

V soudobých tržních ekonomikách je míra zaměstnanosti vlevo od vrcholu křivky, pro československou ekonomiku v období centrálního plánování byla trvale typická poloha vpravo od ní. Nelze pochybovat o tom, že tato poloha s nulovou nezaměstnaností byla významným sociálním pozitivem. Naproti tomu je sporné, která z obou odchylek od vrcholu křivky znamenala větší ztráty na ekonomické výkonnosti. Musíme však zaznamenat i další specifika, kterými se oba systémy odlišují, pokud jde o problematiku míry zaměstnanosti.

V tržní ekonomice jde o makroekonomický problém, v situaci vzájemně si konkurujících cílů sleduje makroekonomická politika i cíl snižování míry nezaměstnanosti (s chabými výsledky). V Československu po celou dobu plánování se plná zaměstnanost projevovala jako přirozená systémová vlastnost, jako produkt zrušení role agregátní poptávky, znak kapacitně omezené ekonomiky. Vždy zde byly jen dva druhy podniků: podniky plánující růst zaměstnanosti a podniky spokojující se s dosaženým stavem zaměstnanosti. Pokud v některém podniku zaměstnanost klesala, šlo o proces proti intencím podnikového vedení, daný napjatostí bilance pracovních sil. Hospodářská politika se k zajištění plné zaměstnanosti nemusela nijak angažovat, naopak permanentně zápolila s problémem „nejsou lidi“ a jeho řešení hledala výlučně na straně nabídky pracovní síly (stimulovala zaměstnání žen, podnikům přidělovala byty, aby se jim dařil nábor, dokonce i v podtextu propopulačních opatření bylo – absurdně – zajistit pro výrobu víc lidí). Zjevně se vycházelo z priority plné zaměstnanosti dovedené do extrému, optimální poloha míry zaměstnanosti zde byla mimo zorný úhel hospodářské politiky.

Poptávka po pracovní síle se vyvíjela značně autonomně, z chování mikroekonomické sféry pro ni kromě omezené nabídky nevyplýval žádný

strop. Šlo nejen o to, že expanze vlastního podniku byla prioritní ambicí našich ředitelů.⁴² Podniky získávaly pracovní sílu v jistém smyslu zadarmo; pokud podnikové vedení zdůvodnilo jejich potřebu (a v tom bylo dobře vycvičeno), dostalo i odpovídající přiděl mzdových fondů. Únosnost pro náklady na jednotlivé výrobky z hlediska prodejnosti a konkurenční schopnosti byla irelevantní, při všeobecných úpravách velkoobchodních cen se vyšlo z nákladů, jaké byly, aniž by se zkoumalo, zda nejsou zbytečně vysoké, a odbyť zajistilo centrum. Absentovalo tak ekonomické donucení a z něj odvozené vnitřní úsilí podniků k minimalizaci pracovního nákladu. Dokonce i modernizační investice, které by v normálních podmínkách měly mít charakter substituce práce kapitálem, byly pro podniky jen prostředkem k růstu hladiny výrobní pohody a sociálního pohodlí. V rovině formálních vztahů se sice prokazovalo (a to zejména ve fázi, kdy se bojovalo o investiční přiděl), že modernizace uspořila x pracovníků, ve skutečnosti však „ušetření“ pracovníci v podniku zůstávali.

Rezervou v počtu pracovních sil podnik také čelil některým nejistotám: byl lépe připraven na nespolehlivost dodavatelů⁴³ i na překvapení z centrálního plánu, který často dekompozici svých ukazatelů prováděl s malým citem pro skutečné možnosti podniků. Zde se opět vracíme k základní tezi, že státní podnik se choval až příliš sociálně, jako instituce směřující k pohodlným, „demokratickým“ interpersonálním vztahům. Zejména v administrativě vydržoval lidi, jejichž přínos podnikové efektiv-

42 O tom, do jak absurdních poloh se toto chování podniků dostalo, svědčí přehled o podnikových záměrech, který jsem pořídil při své územně plánovací praxi v hradecko-pardubické aglomeraci (v seznamu jsou největší podniky Hradce Králové, Pardubic a Chrudimi, čísla pocházejí z roku 1976 a udávají počty pracovníků za skutečnost 1975 a podnikový výhled 1990):

	1975	1990
Závody Vítězného února HK	5 154	5 891
ČKD HK	2 686	3 320
Montas HK	1 544	1 792
Fotochema HK	885	1 440
Gumokov HK	1 237	1 500
ČSHN-Petrof	1 451	1 590
Tesla Pardubice	8 409	9 159
VChZ Pardubice	8 912	9 516
PARAMO	863	863
Pragoděv Pardubice	1 235	1 475
Transporta Chrudim	4 291	5 149

43 Opět jeden mikropřípad z osobní zkušenosti: Pozemní stavby Pardubice si udržovaly (v prostoru Zavádilka) provoz se 120 pracovníky, protože „si tam udělají to, co není k dostání“.

nosti byl přinejmenším problematický a jejichž mzda neměla svou skutečnou povahou daleko k sociální podpoře.

Implicitní prioritou sociálního klidu se ovšem týkala i orgánů ekonomického řízení. Mlčoch konstatuje, že i v případě, kdy výroba v určitém podniku poklesla a byla evidentně pod úrovní kapacity, toleroval plánovací systém dosaženou zaměstnanost i objem mezd.⁴⁴ Přes opakované proklamace o nutnosti likvidovat neefektivní provozy nebyl tento program nikdy splněn. Kdykoli vznikla kontroverzní situace, vyjevily všechny instituce obklopující podnik – včetně orgánů stranických – svou skutečnou prioritu: sociální klid. To mělo nejen ideologické pozadí (socialistický stát je státem sociálních jistot), ale i to, že zatímco sociální frikce nepříjemně rezonovaly ve společenských strukturách, jednotlivé případy ekonomické neefektivnosti tolik nevadily, ekonomika „je unesla“; efekt v podobě všeobecné neefektivnosti byl při posuzování jednotlivého případu bagatelizován. Všichni participanti (podniky, jejich osazenstvo i vedení, centrální i lokální instituce a také stranické orgány) měly pro sociálně pohodlné řešení nejen motivy, ale i instrumentární příležitost – nějaká forma dotace, úprava cen, změna odvodu či úvěru se vždy našla. (Sociální měkkost celé řídící vertikály je projevem jejího paternalistického vztahu k podnikům, který je bohatě reflektován literaturou.⁴⁵)

44 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 48.

45 Zejména KORNAI, J.: *Soft Budget Constraint*.

ZÁVĚREM

Ve vztahu ke společenským změnám takové hloubky a dosahu, jakým je pád komunismu, má svůj smysl rozlišovat potenciál a impuls. Změna režimu předpokládá přítomnost obého.

Impulsy událostí, které v Československu v listopadu 1989 změnu režimu odstartovaly, nelze hledat v ekonomické sféře. V ekonomice se nevyhrotila krizová situace – ani v systému jako celku, ani v jeho sociálně neuralgických bodech – natolik, aby ji bylo možno kvalifikovat jako impuls, který uvedl události do pohybu. V tomto smyslu se československá ekonomika zachovala neutrálněji než např. maďarská nebo polská.⁴⁶ Tato studie, analyzující centrálně plánovaný ekonomický systém a hledající odpověď na otázku, nakolik se ten podílel na pádu komunistického režimu, se proto týká výlučně potenciálu.

Předně je pokusem o analýzu procesu, ve kterém se počáteční iluze podstatné části společnosti o nadřazenosti centrálního plánování měnily ve vystřízlivění a nakonec v averzi absolutní většiny společnosti vůči ekonomickému systému a zprostředkovaně k režimu.

Tento proces byl analyzován spíše z jeho kvantitativní stránky. Rozlišíme v závěrečném shrnutí i jeho kvalitativní stupně.

Již v padesátých letech přinášelo fungování ekonomického systému lidem řadu frustrací; tehdy však byly tlumeny či překryty pocitem přechodnosti potíží, byly vnímány jako dočasná daň za efekt generálně růstového, a tudíž pozitivního vývoje. To, že efekty byly do značné míry iluzorní, většina lidí tehdy ještě nerozpoznala.

⁴⁶ V Maďarsku to byl zejména ohromný rozsah vnější zadluženosti, který k podílu na moci legitimoval politiky, kteří pochopili nutnost zásadních systémových změn a začali je realizovat. V Polsku roli impulsu k destabilizaci režimu sehrála navíc i nutnost snížit životní úroveň, a to už dlouho před závěrečným dějstvím pádu komunismu.

Uvolnění totalitního režimu v šedesátých letech umožnilo rozvinout myšlenkový proces, hledající kořeny obtíží a frustrací v systémových vadách – a co je obzvláště důležité – tento proces mohl rezonovat v celé společnosti. Ač byl postoj politického vedení země k normativním východiskům kolísavý a rozpačitý, přece jen nakonec ve společnosti převládá pocit, že se problémy dají řešit a že se k jejich řešení přistupuje. Vnitřní logika procesu vedla k přerůstání systémových změn ze sféry ekonomiky do sféry politiky a nakonec k jeho násilnému přerušení.

V 70. a 80. letech doléhala tíha funkčních vad systému na společnost plnou silou, nebyla již vyvažována žádnou nadějí. Právě naopak, celému národu evidentní neochota politického vedení připustit jakoukoli systémovou změnu, která by mohla dysfunkce systému alespoň zmírnit, plodila beznadějí. A k tomu všemu viselo nad zemí memento srpna 1968. Přesto by nebylo na místě tehdejší situaci dramatizovat. Existovalo sice latentní napětí z kontrastu mezi prohlubujícími se funkčními vadami systému a neochotou vedení něco účinného podniknout, nicméně „gulášový socialismus“, nivelizace, plná zaměstnanost, sociální pohodlí (a také chalupaření) způsobovaly, že se nějak žít dalo. Kdekdo nadával na poměry a spílal režimu, ale současně si uměl vybudovat svůj snesitelný mikrosvět. Potenciál narůstal, impuls zatím nebyl.

S příchodem Gorbačovovy perestrojky a zejména poté, co byl – nejprve v náznamech, ale stále zřetelněji a věrohodněji – artikulován odchod od Brežněvovy doktríny internacionální odpovědnosti Moskvy za osud komunismu v satelitních zemích, ono latentní napětí dále narůstalo. Výkonnost ekonomiky začala stagnovat a československá politická reprezentace šla dále cestou vykolíkovanou „Poučením“ a hrůzou i z těch nejmenších náznaků recidiv Pražského jara. Československo se tak stalo nejstrnulejším reliktem Brežněvovy éry. Vnucovala se už nejen komparace se Západem, ale i s komunistickými „bratry“, kde se přece jen něco dělo. Potenciál se zvětšil o to, že v očích společnosti padala celá odpovědnost za proklínanou realitu na domácí komunistické vůdce.

V předcházejícím textu, kde to bylo relevantní, jsme se pokusili dokládat, jak se funkční vady systému centrálního plánování – vedle vlivu na široké vrstvy společnosti – odrážely v prožitcích a postojích vrstvy řídicích hospodářských pracovníků. Ti – spolu s většinou společnosti – trpěli důsledky funkčních vad, současně však byli i aktivními provozovateli systému a z tohoto titulu byla dráha posunu jejich postojů delší. Začínala od hlubší víry v nadřazenost plánování, když sám výběr nových kádrů do vedoucích míst v 50. letech se řídil právě touto vírou jako jed-

ním ze svých hlavních kritérií. A končila u hlubšího rozpoznání systémové podmíněnosti potíží, s nimiž se hospodářští činitelé každodenně setkávali. „Elity přestaly věřit v reformovatelnost systému“. ⁴⁷ Pro řídicí pracovníky nepřinášel ekonomický život „...jiné vyústění, než cynismus nebo pocity frustrace – podle individuálního osobnostního založení“. Panovala „...značná nespokojenost s vykonávanou prací, která těsně souvisí s častým pocitem její naprosté zbytečnosti a přímo nesmyslnosti... S postupem času lze stále obtížněji hledat praktického plánovače, kterého by jeho práce těšila a který by netrpěl pocity zmaru, cynismu a nedostatku sebeúcty k vlastní práci“. ⁴⁸

Autor měl osobní příležitost k rozhovorům se stovkami manažerů v časovém rozpětí let 1972 až 1987. Na začátku vykazovali přece jen jistou dávku nadějných vizí o svém podniku, v jejich úvahách figurovalo rozšíření jejich závodu, růst počtu pracovníků, výstavba nových hal – samozřejmě s rezervou neurčitosti, kdy se ruka páně otevře, aby se víze mohla naplnit. Ke konci už zřetelně dominovala rezignace a pesimismus, rozhovor se pravidelně stácel k nářkům nad systémem jako bariérou, kterou jakkoli racionální myšlenka nezdolá. Může proto potvrdit Mlčochovu generalizaci: „...je všeobecně pociťován strach a obava z toho co bude; snad všichni cítí, že to nemůže dobře skončit.“ ⁴⁹

Je nabíledni, že popsání pocity a postoje hospodářského managementu infiltrovaly i do stranických struktur. Pokud v nich i v osmdesátých letech působily kádry udržující si onu pravou bolševickou nekompromisnost a prosazující linii určenou nejvyššími stranickými místy, nebyli už motivováni přesvědčením o správnosti věci, ale spíše podvědomým strachem z konců, k nimž by i malá změna kursu mohla vést.

Ten asi fungoval i na úrovni početně malé skupinky skutečných vládců – v předsednictvu ÚV KSČ. Maďarskou situaci v 80. letech charakterizují tamní ekonomové takto: „Systém dospěl k limitům svého vývoje, něco nového se muselo stát... Od samotného počátku 80. let začalo být většině široce chápané elity včetně politických vůdců jasné, že Maďarsko musí nastoupit cestu směřující k tržní ekonomice.“ ⁵⁰ Toto poznání srovnajme s československou skutečností a pokusme se tak zjistit její zvláštnosti. Také u nás si „široce chápaná elita“ uvědomovala, že stávající eko-

47 ADAM, J.: *Why did the Socialist System Collapse in Central and Eastern Europe?*

48 MLČOCH, L.: *Chování čs. podnikové sféry*, s. 142.

49 *Tamtéž*, s. 207.

50 EHRlich, E. – RÉVÉSZ, G.: *Hungary and its Prospects 1985–2005*. Budapest, Akademiai Kiadó 1995.

nomický systém je neudržitelný, a na žádné jeho dílčí zdokonalování nevěřila; rozdíl byl v tom, že se zde v nejvyšším politickém vedení nenašel nikdo (a také nikdo nebyl do politické špičky připuštěn), kdo toto poznání sdílel, resp. a možná přesněji, kdo by se postavil za normativní závěry takového poznání adekvátní. Na vedení komunistické strany a státu asi rovněž doléhala tíha poznání, že systém vyčerpal své možnosti a že by se něco mělo stát; přesto obava ze změn byla silnější. Je až s podivem, jak vládnoucí špička celých dvacet let (1969–1989) zůstávala navzdory měnícím se reáliím neměnná co do složení a sledované linie a homogenní co do postojů a názorů (alespoň těch vyjevovaných). Určité nesmělé stopy úvah o nazrálých změnách se objevovaly např. u L. Štrougala a L. Adamce, ani tady však nešlo o konstituování vlastní politické platformy, obhajované proti zbytku vedení; homogenita vedení buď byla i pro ně vyšší hodnotou, nebo jejich chování determinovala obava, že vedení zůstane homogenní – díky tomu, že oni v něm už nebudou.

Slabinou této práce je to, že se neopírá o sociologické průzkumy, které by poměřovaly váhu těch či oněch postojů ve společnosti. Takové průzkumy nelze dělat ex post a dělat je za komunistické éry bylo samozřejmě nemyslitelné. Přesto lze zřejmě učinit závěr, že funkční vady komunistického ekonomického systému významným způsobem přispěly k pádu komunismu v Československu. Nadkriticky dostatečný potenciál pádu komunistického režimu ovšem byl vytvořen i averzí lidí k politickému systému. Pro solidní posouzení otázky, zda to byl faktor rozhodující však tato práce nedává dost podkladů; odpověď by mohla dát analogická analýza narůstající averze společnosti vůči *politickému* systému.

Lze se však odvážit úsudku, asi spíše intuitivního, že ekonomika nebyla tím rozhodujícím faktorem pádu komunismu. Na jeho podporu hovoří zejména tyto okolnosti:

- impulsy vznikly mimo ekonomický systém;
- pokud jde o potenciál, byla významnější averze společnosti vůči režimu vyvolaná potlačováním občanských svobod než dysfunkcemi ekonomického systému; první nebyla vyvažovaná ničím, druhá „gulášem“ a sociálním pohodlím; podmíněnost averze vůči ekonomickému systému ostatně dobře postihuje krédo doby: „mít se jako v kapitalismu, dělat jako v socialismu“;
- součástí potenciálu byla i morálně nahlodaná a akce neschopná KSČ, která v momentu, kdy se dostavil impuls, až překvapivě odevzdaně předala moc;

- součástí potenciálu bylo nakonec i to, že společnost brala jako urážku, figurovaly-li jako její přední reprezentanti osoby tak chudé duchem a oplývající zlobou, jakými byli M. Jakeš nebo V. Biřák (výmluvné je, že magnetofonový záznam Jakešova projevu o vedení strany jako kůlu v plotě koloval po republice coby prvotřídní kabaretní číslo).

Provedená charakteristika potenciálu a impulsu jistě není úplná; napovídá ale, že podíl funkčních vad ekonomického systému na pádu komunismu v Československu byl sice významný, nikoli však dominantní.

LITERATURA

- ADAM, J.: *Why did the Socialist System Collapse in Central and Eastern Europe? The Case of Poland, the former Czechoslovakia and Hungary.* London, MacMillan Press 1995.
- EHRlich, E.– RÉVÉSZ, G.: *Hungary and its Prospects 1985–2005.* Budapest, Akademiai Kiadó 1995.
- GREGORY, P. R.: Soviet Bureaucratic Behaviour: Khozyaistveniki and Aparatchiki. In: *Soviet Studies*, 1989, č. 4.
- HIRŠL, M.: *Současné problémy životního minima ve vyspělých zemích.* Praha, Prognostický ústav ČSAV 1990.
- HIRŠL, M.: *Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988.* Bratislava, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992.
- JEŽEK, T.: *K pojetí systému plánování: časový horizont, potřeby, rovnováha a věcné cíle.* Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1983.
- KOMÁREK, V a kol.: *Prognóza a program.* Praha, Academia 1990.
- KORNAL, J.: *Economics of Shortage.* Stockholm, University of Stockholm 1979.
- KORNAL, J.: Soft Budget Constraint. In: *Kyklos*, 1986, č. 39.
- MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry.* Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990.
- NACHTIGAL, V.: *Příspěvek k problematice kvantifikace agregátu hrubý domácí produkt za ČSSR.* Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1989.
- NACHTIGAL, V.: *Otázky dynamiky hospodářského rozvoje Československa v 60. až 80. letech.* Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1991.
- ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika.* Samizdat, 1985.
- TUREK, O.: Závislost důchodu na efektivnosti, parametrické prostředí a ekonomická reforma. In: *Politická ekonomie*, 1970, č. 7.
- TUREK, O.: *Alternativní přístup k teorii firmy.* Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1988.
- TUREK, O.: Výkonnost ekonomického systému a sociální pohodlí. In: *Politická ekonomie*, 1989, č. 8.

PŘÍLOHY

VÝVOJ ZÁKLADNÍCH AGREGÁTNÍCH UKAZATELŮ
ČESKOSLOVENSKÉ EKONOMIKY V 70. A 80. LETECH

Ve statistické praxi tvoří agregátní ukazatele vzájemně provázanou soustavu. Má to jednak věcnou logiku – odráží vzájemné souvislosti mezi různými národohospodářskými jevy (např. spotřebováno je jen tolik, kolik je vyrobeno, rozdělené důchody odpovídají vytvořené přidané hodnotě apod.) –, jednak metodologickou opodstatněnost – propočty „z různých stran“ musejí docházet ke konzistentním výsledkům.

Statistické publikace podávaly agregátní charakteristiky československé ekonomiky v období centrálního plánování ukazateli, zapadajícími do soustavy bilance národního hospodářství. Její součástí – převzatou ze Statistických ročenek - je i tabulka I/1. Má tuto vnitřní konzistenci: sečteme-li hrubou výrobu ve všech odvětvích materiální výroby (jen tu pokládá marxistická politická ekonomie za produktivní), dostaneme společenský produkt (sloupec 1); odečteme-li od něj náklady na materiál, suroviny, energii apod., ale také opotřebení základních fondů (amortizaci), tedy v souhrnu materiální náklady (sl. 2), dostaneme vytvořený národní důchod (sl. 3); odečteme-li to, co z vytvořeného národního důchodu odchází do ciziny, tedy netto vývoz (sl. 4) a ztráty (sl. 5), dostáváme použitelný národní důchod (sl. 6); ten je užít jednotlivci v podobě osobní spotřeby (sl. 7) společenskými institucemi jako společenská spotřeba (sl. 8) nebo tvoří akumulaci (sl. 9); akumulace je dále specifikována do tří položek: přírůstek základních fondů (což jsou dokončené investice snížené o amortizaci – sl. 10), přírůstek nedokončené výstavby (sl. 11) a přírůstek zásob (sl. 12).

Statistické služby v západních tržních ekonomikách vyčíslují agregátní ukazatele jako komponenty systému národních účtů. Tabulka I/2 je jednou ze součástí takového systému. Vychází ze souhrnu přidané hodnoty ze všech ekonomických aktivit na území státu – nejen materiální výroby, ale i služeb –, která vzniká jako rozdíl mezi souhrnem výstupů každé ekonomické jednotky a vstupů této jednotky, nakoupených od jiných jednotek a je označena termínem hrubý domácí produkt (HDP – sl. 1); ten je zčásti spotřebován (sl. 2), zčásti tvoří brutto tvorbu kapitálu (investice – sl. 5), zčásti je – jako netto export spotřebován v zahraničí (sl. 8); spotřeba je dále specifikována jako soukromá (sl. 3) či veřejná (sl. 4); tvorba kapitálu pak jako tvorba fixního kapitálu (sl. 6) či přírůstek zásob (sl. 7).

V současné době přechází naše statistická služba od koncepce bilance národního hospodářství ke koncepci národních účtů podle západního standardu. Nicméně za období, které je předmětem naší analýzy, byly agregátní ukazatele konstruovány v pojetí marxistické bilance národního hospodářství. Jejich rekonstrukce do podoby odpovídající koncepci národních účtů (za období od roku 1960) se podjal V. Nachtigal.¹ Jakkoli oceňuji jeho příspěvek, vycházím v této práci častěji z údajů oficiální statistiky (tedy konstruovaných v pojetí bilance národního hospodářství), protože jde o primární charakteristiky vývoje ekonomiky v době komunismu. Jak se ukazuje – tam kde jde o postižení dynamiky, a právě o to v této práci především jde – charakteristiky obou pojetí se vzájemně neliší nijak podstatně. Tam, kde se srovnává naše ekonomika s jinými zeměmi, vychází i tato práce z ukazatelů konstruovaných v pojetí národních účtů.

Bilance tvorby a užití národního důchodu Československa
(mld Kčs stálých cen)

	I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1968	596,6	349,0	247,6	-1,0	3,7	242,9	145,5	46,9	50,5	31,6	9,0	9,9
1969	628,9	363,2	265,7	-3,2	4,4	258,1	155,1	48,9	54,1	31,6	12,4	10,1
1970	677,2	396,4	280,8	-4,8	5,4	270,6	156,8	51,1	63,1	41,4	8,0	13,7
1971	716,6	420,4	296,2	-6,0	5,8	284,4	165,0	56,6	62,7	44,5	8,1	10,1
1972	761,6	448,3	313,3	-7,7	4,9	300,6	172,6	60,5	67,5	47,1	12,0	8,4
1973	803,5	473,9	329,6	-2,6	4,5	322,5	181,5	65,2	75,8	55,4	10,5	9,9
1974	846,9	497,9	349,0	+5,0	5,5	348,5	193,3	68,6	86,6	59,8	12,4	14,4
1975	895,3	524,5	370,8	-0,6	6,0	364,2	198,5	71,1	94,6	68,5	10,3	15,8
1975	891,1	526,9	369,2	-0,6	5,1	363,5	198,5	71,2	93,8	68,5	10,3	15,1
1976	930,3	545,9	384,4	-4,7	4,7	375,0	204,1	74,7	96,2	75,1	5,6	15,5
1976	1015,3	621,2	394,1	+17,0	5,4	405,6	221,7	79,6	104,4	74,9	7,3	22,1
1977	1064,5	653,9	410,6	+5,7	4,4	411,9	227,8	84,5	99,6	61,9	28,0	9,7
1978	1112,3	684,8	427,5	0,0	4,4	423,1	235,9	88,1	99,1	71,3	18,5	9,3
1979	1142,7	702,2	440,5	-8,0	4,7	427,8	234,5	92,4	100,9	67,4	14,7	18,8
1980	1175,6	722,2	453,4	-9,2	5,0	439,2	234,4	95,8	109,2	71,4	11,7	26,1
1981	1179,2	726,3	452,9	-23,7	4,9	424,2	238,2	100,5	85,5	79,3	-5,4	11,7
1982	1190,2	736,2	454,0	-30,6	5,8	417,5	232,7	102,3	82,5	61,6	7,2	13,6
1983	1221,7	757,5	464,2	-38,9	5,2	420,1	237,7	106,6	75,9	56,2	6,8	12,9
1981	1251,0	770,5	480,5	-49,5	5,6	425,4	241,8	112,8	70,8	66,6	-4,8	9,0
1985	1281,4	786,6	494,8	-50,8	5,2	438,8	246,2	118,0	74,7	67,9	-4,0	10,8
1985	1511,0	977,0	534,0	-22,4	5,3	506,3	289,4	132,8	84,1	83,0	-13,3	14,4
1986	1553,8	1005,9	547,9	-10,5	6,3	531,1	296,1	140,6	94,4	78,5	-2,3	18,2
1987	1583,6	1024,3	559,3	-6,4	7,1	545,8	304,4	148,0	93,4	58,5	11,0	23,8
1988	1619,4	1047,0	572,4	-8,7	7,2	556,5	319,3	153,3	83,9	64,6	9,0	10,3
1989	1618,1	1041,8	576,3	+5,2	7,4	574,1	325,0	164,5	84,6	49,9	26,0	8,7

1 NACHTIGAL, V.: *Příspěvek k problematice kvantifikace agregátu hrubý domácí produkt za ČSSR*. Praha, Ekonomický ústav 1989; též: *Otázky dynamiky hospodářského rozvoje Československa v 60. a 80. letech*. Praha, Ekonomický ústav 1991. Nachtigalovy řady však bohužel končí rokem 1988 a pramen, který jsem použil pro rok 1989 (interní materiál Výzkumného ústavu sociálně ekonomických informací a automatizace řízení v Bratislavě) se od Nachtigalových výpočtů poněkud liší.

- Sloupce: 1 – společenský produkt
 2 – materiální náklady
 3 – vytvořený národní důchod
 4 – netto export (ve vnitřních cenách;
 + dovoz větší než vývoz,
 - vývoz vyšší než dovoz)
 5 – ztráty
 6 – užitý národní důchod
 7 – osobní spotřeba
 8 – společenská spotřeba
 9 – akumulace (je součtem sloupců 10+11+12)
 10 – přírůstek základních fondů
 11 – přírůstek rozestavěné výstavby
 12 – přírůstek zásob

Stálé ceny: 1968–1976: ceny roku 1967
 1976–1985: ceny roku 1977
 1985–1989: ceny roku 1984
 (v roce 1985 došlo k metodické změně, proto je tento rok
 vyčíslen v obou metodikách)

Pramen: *Statistické ročenky ČSSR*

Hrubý domácí produkt Československa a jeho složky
 (v mld Kčs stálých cen)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1968	300,4	214,1	158,1	56,0	87,8	77,8	10,0	- 1,5
1969	325,5	228,8	168,6	60,2	96,7	86,6	10,1	0,0
1970	342,1	235,0	170,3	64,7	104,7	91,5	13,2	2,4
1971	361,6	250,0	178,6	71,4	108,3	98,1	10,2	3,3
1972	382,7	261,9	186,4	75,5	115,0	106,6	8,4	5,8
1973	400,1	274,0	195,5	78,5	126,0	116,1	9,9	0,1
1974	423,7	291,9	208,2	83,7	139,8	125,4	14,4	- 8,0
1975	449,2	300,7	214,1	86,6	150,8	135,0	15,8	- 2,4
1975	451,1	300,9	214,1	86,8	152,6	136,8	15,8	- 2,4
1976	469,0	311,4	219,8	91,6	157,0	141,6	15,4	0,5
1976	472,1	331,9	240,3	91,6	162,2	140,1	22,1	-22,0
1977	495,3	348,8	248,6	100,2	159,8	150,1	9,7	-13,3
1978	516,6	358,3	257,4	100,9	165,0	155,7	9,3	- 6,7
1979	533,6	362,1	256,4	105,7	169,7	150,9	18,8	1,8
1980	552,8	367,2	256,5	110,7	182,3	156,1	26,2	3,4
1981	557,8	376,0	262,5	113,5	164,4	152,7	11,7	17,4
1982	562,4	372,0	256,5	115,5	164,7	151,1	13,6	25,7
1983	577,2	381,7	262,4	119,3	162,5	149,5	13,0	33,0
1984	598,3	394,3	267,7	126,6	161,0	152,1	8,9	42,9
1985	618,5	404,6	273,5	131,1	169,3	158,5	10,8	44,7
1985	669,0	460,3	321,6	138,7	195,4	181,0	14,4	13,2
1986	686,7	473,9	327,7	146,2	209,9	191,7	18,2	2,9
1987	702,7	491,0	337,3	153,7	213,6	189,8	23,8	- 2,0
1988	721,5	511,4	353,5	157,9	210,0	199,7	10,3	0,0
1988	722,2	499,6	343,7	155,9	209,6	199,3	10,3	13,0
1989	732,6	521,2	353,4	167,8	214,3	205,6	8,7	- 2,9

- Sloupce: 1 – hrubý domácí produkt
 2 – spotřeba celkem (je součtem sloupců 3+4)
 3 – soukromá spotřeba
 4 – veřejná spotřeba
 5 – investice celkem (je součtem sloupců 6+7)
 6 – investice do fixního kapitálu
 7 – přírůstek zásob
 8 – netto export (ve vnitřních cenách; se znaménkem minus, je-li dovoz větší než vývoz)
- Stálé ceny: 1968–1976: ceny roku 1967
 1976–1985: ceny roku 1977
 1985–1989: ceny roku 1984
 (V roce 1985 došlo k metodické změně, proto je tento rok vyčíslen v obou metodikách.)

Pramen: NACHTIGAL, V.: *Příspěvek k problematice kvantifikace agregátu hrubý domácí produkt za ČSSR – léta 1968–1988*; Výzkumný ústav sociálně-ekonomických informací a automatizace v riadení, Bratislava, interní materiál – léta 1988–1989.

VYBRANÉ ČÍSELNÉ CHARAKTERISTIKY SKUPIN OBYVATELSTVA, ŽIJÍCÍCH V CHUDOBĚ A BÍDĚ (S VYSVĚTLUJÍCÍM KOMENTÁŘEM)

Příloha přebírá všechny své číselné údaje z prací M. Hiršla.¹ Jeho práce operují s kategorií životního minima, které Hiršl definuje takto: „Pod životním minimem v nejobecnějším smyslu rozumíme takový souhrn statků a služeb, který umožňuje základní spotřební jednotce (společně hospodařící domácnosti určité velikosti a složení) uspokojovat potřeby v míře, uznané společností v daném časovém období za minimálně nezbytné pro udržení přiměřené úrovně spotřeby a zapojení do normálního života společnosti.“ Rozlišují se přitom dvě hladiny životního minima: sociální a existenční.

„Sociální minima domácnost dosahuje v tom případě, když zajišťuje na minimální společensky přijatelné úrovni a s minimálními náklady všechny životní potřeby, jejichž uspokojování je nezbytné pro vytvoření životních podmínek běžných v dané společnosti na dosaženém stupni hospodářského a společenského vývoje. ... Domácnosti, které nedosahují tohoto minima, žijí v substandardních podmínkách a z toho pro ně vyplývá určité strádání, deprivace.“

„Existenční minimum je nižší než sociální. Znamená úhradu minimálních nákladů na základní, hlavní životní potřeby člověka, který vykonává nebo vykonával nejjednodušší, ještě používaný druh práce v dané společnosti“.

K sociálnímu minimu se váže pojem chudoby (kdo je pod jeho hranicí, žije v chudobě), k existenčnímu minimu přísluší pojem bída.

„Životní minimum, zvláště jeho sociální podobu, nelze chápat jako statickou, neměnnou kategorii, jako jednu provždy daný spotřební koš, zahrnující soubor statků a služeb, vypočítaný podle minimalizovaných norem racionální spotřeby. ... Hranici sociálního minima chápeme především jako relaci k již dosažené existující průměrné životní úrovni. Z toho plyne, že reálná náplň částek vyjadřujících sociální minimum se mění se změnami

¹ HIRŠL, M.: *Současné problémy životního minima ve vyspělých zemích*. Praha, Prognostický ústav ČSAV 1990. HIRŠL, M.: *Analýza struktury chudého obyvatelstva v Československu v roce 1988*. Bratislava, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1992.

mi navyklé průměrné životní úrovni. Tyto částky jsou v jedné zemi v různých obdobích různé a liší se rovněž ve stejném období v různých, třeba i geograficky blízkých zemích“.

Z toho samozřejmě vyplývá, že porovnávání relativní váhy lidí žijících v chudobě či bídě mezi jednotlivými zeměmi má jen omezenou vypovídací schopnost. Vypovídá spíše o rozdílech v širí spektra diferenciací životní úrovně, přesněji o významnosti jeho nízkých poloh v jednotlivých zemích; přitom pásmo chudoby v jedné (vyspělejší) zemi může být (a často je) adekvátní průměrné úrovni jiné (méně vyspělé) země.

V Československém případě je částka sociálního minima (hranice chudoby) stanovena na úrovni 56 % průměrné společenské úrovně domácnosti určitého typu. Za existenční minimum jsou pak pokládány 3/4 minima sociálního, jinak vyjádřeno 42 % průměrné společenské úrovně domácnosti určitého typu.

Vývoj počtu a podílu domácností, osob a dětí, žijících pod hranicí životního minima ukazují tabulky II/1 a II/2. Je z nich zřejmé, že počet domácností, osob i dětí žijících pod hranicí sociálního minima (v chudobě) zaznamenal pokles nejprve v období 1958–1965 a ještě výraznější v období 1976–1985. Index 1985/1976 u počtu takových rodin má hodnotu 70, u počtu osob 69 a u počtu dětí 77. Období 1965–1973 chudoba ve všech ukazatelích rostla. Tato „etapizace“ vývoje chudoby je poněkud nezřetelná, pokud sledujeme celkové počty domácností a osob. Stává se jasnější, sledujeme-li odděleně domácnosti s dětmi a bezdětné.

U domácností s dětmi se oproti roku 1965 počty „chudých“ zvyšovaly až do roku 1976 (index 1976/1965 u domácností 133, u osob 114 a u dětí 112), mezi léty 1976–1985 dochází ke zlepšení (index 1985/1976 u domácností 78, u osob 77 a u dětí 77), v období 1985–1988 pak počty opět rostou (index 1988/1985 u domácností 115, u osob 112, u dětí 111). Výsledkem je, že počet domácností s dětmi pod sociálním minimem byl v roce 1988 zhruba stejný jako v roce 1958 a o 19 % vyšší než v roce 1965. Osob v těchto domácnostech bylo v roce 1988 jen o 2 % a dětí o 4 % méně než v roce 1965.

V bezdětných domácnostech shledáváme jen dvě kontrastující období: 1965–1973, kdy počet domácností pod hranicí chudoby vzrostl o 55 % (počet osob o 49 %) a 1973–1988, kdy došlo k výraznému poklesu (index 1988/1973 u domácností 49, u osob 41). Výsledkem je, že pod sociálním minimem žilo v roce 1988 podstatně méně bezdětných domácností a osob v nich než v roce 1965 (u domácností o 24 %, u osob o 38 %).

Stejný typ vývoje jako u bezdětných domácností zaznamenáváme – dosti pochopitelně – u domácností důchodců (jde o 2 množiny, jejichž podstatné části tvoří průnik, nicméně každá z nich má i svou část mimo průnik). Počet osob v rodinách důchodců pod sociálním minimem se zvyšoval ze 333 000 v roce 1958 plynule (bez výkyvů) až na 577 000 v roce 1973 a poté (opět bez výkyvů) klesal až na 235 000 v roce 1988. Projevilo se zde zlepšení důchodového zabezpečení zavedené od roku 1976 včetně zvýšení minimálních důchodů, které jsou jediným zdrojem příjmu.

U existenčního minima nelze ani o etapizaci hovořit. Poklesový trend je dlouhodobý a (až na jisté výkyvy u některých ukazatelů v období 1970–1976 a u jiných v období 1965–1970) setrvalý. Trend vyúsťuje až do velmi nízkého podílu domácností a osob žijících v bídě – okolo 1 %. Obdobný podíl činí ve vyspělých tržních ekonomikách v průměru okolo 7 % až 8 %, v zemích s nejvyspělejším sociálním zákonodárstvím (Švédsko, SRN) okolo 3 % a v některých zemích (USA, Francie) přesahuje 10 %.

Znovu upozorňuji, že definice hranice bídy se mění v čase a představuje rozdílný životní standard v jednotlivých zemích. To nejen vyžaduje rezervovanost při hodnocení čísel mezinárodního srovnání, ale zčásti to i vysvětluje výše komentovanou etapizaci: podíly domácností a osob pod hranicí hlavně sociálního minima mají tendenci klesat, když průměrná životní úroveň stagnuje či roste pomalu (viz počátek 60. let a období 1976–1985) a naopak růst, když průměr jde rychleji nahoru (viz 1965–1976).

Z tabulky vyjadřující podíly pod hranicí obou typů životního minima (II/2) je zřejmé, že se zvyšováním počtu dětí v rodině roste i četnost chudoby a bídy (u bídy kupodivu až při 4 a více dětech). V roce 1988 bylo téměř 30 % rodin se 4 a více dětmi pod hranicí sociálního a téměř 5 % pod hranicí existenčního minima.

Jak se podíly pod oběma hranicemi odlišovaly v obou republikách ukazuje tabulka II/3. Její hodnoty jsou vesměs vyšší na Slovensku, přičemž rozdíl byl větší v roce 1980 a postupně se zmenšoval; např. u osob byl podíl pod sociálním minimem na Slovensku vyšší než v České republice o 4,4 podílových bodů v roce 1980 a už jen o 3 podílové body v roce 1988.

Dosud komentované skutečnosti naznačují některé faktory, ovlivňující míru chudoby a bídy, např. počet dětí v rodině, rozdíly mezi republikami. Aby představa o faktorech způsobujících chudobu byla názornější, prezentujeme další tabulku II/4, ve které je typologie domácností rozví-

nuta do co nejširšího spektra; jednotlivé typy jsou seřazeny do žebříčku podle toho, jaký je v nich podíl dětí pod hranicí sociálního minima (od nejvyššího podílu k nejnižšímu).

Jedno ukazuje tabulka II/4 nejzřetelněji: rozhodující faktor, kterým rodina čelí chudobě svých dětí je zaměstnanost matky; úplné rodiny se dvěma ekonomicky aktivními členy zaujímají zřetelně nejlepší místa v žebříčku. Z posledního sloupce tabulky lze přitom zjistit, že v rodinách tohoto typu žilo v roce 1988 77 % všech dětí, takže faktor obou zaměstnaných rodičů nejdůležitěji ovlivňuje celkový průměr 9,4 % chudých dětí. (Lze rovněž zjistit, že nejčastěji se vyskytující typ rodiny byl se dvěma ekonomicky aktivními členy a dvěma dětmi s podílem 42 % na všech dětech). Všechny rodiny, kde je jen jeden či žádný ekonomicky aktivní člen, jsou nad tímto průměrem (9,4 %).

Do nejhorší situace (měřeno podílem chudých dětí) se domácnosti dostávají v souvislosti s početností dětí (mezi 9 typy, od nichž žebříček ze své nepříznivé stránky začíná, figurují 6x rodiny se 4 a více dětmi) a s absencí ekonomické aktivity (figurují 4x mezi nejhoršími 9 typy). Jinak vyjádřeno: v domácnostech se 4 a více dětmi je podíl chudých dětí v nejlepším případě 39 %, v rodinách bez ekonomicky aktivního člena v nejlepším případě 28 %. Pouze díky malé váze rodin s alespoň jednou z obou nepříznivých charakteristik je celkový průměr chudoby dětí málo ovlivněn. Situace v rodinách s jedním ekonomicky aktivním a dvěma dětmi je sice výrazně lepší než v rodinách se čtyřmi a více dětmi, nicméně je také výrazně nad průměrem (podíl chudých dětí 36 % na Slovensku, 30 % v České republice) a má přitom větší váhu (podíl 7 % na všech dětech).

Podstatnou výpovědí tabulky II/4 je i to, že srovnání Slovenské a České republiky vždy ve stejném typu domácností vyznívá bez výjimky ve prospěch České republiky.

Zaznamenání zaslouží i další skutečnost (z tabulky II/4 ji nezjistíme, je však s její výpovědí v souladu): soubor domácností, osob a dětí pod hranicí chudoby se v čase poměrně rychle mění. Analýza vzorku 16 000 stejných domácností, za které byly údaje současně za rok 1980 i 1984 ukázala, že jen zlomek (asi 1/10) z těch, kdo byli pod hranicí chudoby v roce 1980, zůstali pod ní i v roce 1984, takže většina chudých z roku 1980 se dostala během 4 let nad hranici chudoby a většina chudých v roce 1984 se tam za tyto 4 roky dostala nově. Tato obměna souboru chudých zřejmě souvisí s tím, že jednotlivé domácnosti přecházejí v prů-

běhu času do jiného typu (rodí se děti, dospívají děti, matka jde do zaměstnání atd.).

Strukturu chudoby a bídy z hlediska sociálních skupin a republik charakterizuje tabulka II/5. Je opět sestavena do žebříčku podle podílu osob pod sociálním minimem v roce 1988 (žebříček začíná od nejpříznivějších případů).

K nejzajímavějším poznatkům z této tabulky patří následující skutečnosti:

- v domácnostech družstevníků rolníků je chudoba – zejména v ČR – a bída v obou republikách zanedbatelným jevem;
- v domácnostech, kde důchodce je navíc ekonomicky aktivní je váha chudoby malá a výrazně se snižovala, bída pak zanedbatelná (i zde je výrazná snižující se tendence);
- v domácnostech důchodců bez ekonomické aktivity došlo během 80. let k výraznému poklesu chudoby a bídy;
- domácnosti zaměstnanců jsou relativně méně pod hranicemi životního minima než domácnosti dělníků (platí to zejména o Slovensku);
- v obou těchto sociálních skupinách se situace v průběhu 80. let spíše zhoršovala;
- podíly pod životním minimem na Slovensku byly u všech sociálních skupin vyšší než v České republice.

Vývoj počtu domácností, osob a dětí pod hranicí
životního minima (v tis.)

	1958	1965	1970	1973	1976	1980	1985	1988
Sociální minimum								
Domácnosti celkem	439	429	568	606	583	506	406	402
z toho:								
– bezdětné	235	254	362	393	350	306	224	193
– s dětmi	204	175	206	213	233	200	182	209
Osoby celkem	1434	1259	1502	1539	1493	1233	1039	1083
z toho:								
– v bezdětných rodinách	451	424	571	632	543	425	307	261
– v rodinách s dětmi	983	835	932	907	950	808	732	821
Děti	499	445	487	466	500	423	386	427
Existenční minimum								
Domácnosti celkem	223	145	109	100	115	60	50	39
z toho:								
– bezdětné	125	101	61	54	66	33	21	13
– s dětmi	98	44	48	46	49	27	29	26
Osoby celkem	725	363	315	287	289	141	142	119
z toho:								
– v bezdětných rodinách	237	164	104	100	109	48	32	18
– v rodinách s dětmi	488	199	211	187	180	93	111	101
Děti	244	108	116	100	96	49	59	53

Vývoj podílu domácností, osob a dětí pod hranicí
životního minima (v %)

	1958	1965	1970	1973	1976	1980	1985	1988
Sociální minimum								
Domácnosti celkem	10,9	10,0	12,3	12,6	11,7	9,5	7,7	7,3
– bezdětné	11,7	10,1	12,3	13,1	13,6	10,7	8,2	6,5
– s dětmi	10,5	10,3	12,0	11,0	9,6	8,0	7,2	8,3
Osoby celkem	10,9	9,1	10,6	10,7	10,1	8,2	6,8	7,1
– bezdětné	11,7	10,1	12,3	13,1	10,9	8,2	6,1	4,9
– s dětmi	10,5	8,7	9,8	9,5	9,7	8,1	7,2	8,2
Děti celkem	11,7	10,3	12,0	11,0	11,4	9,3	8,3	9,4
domácnosti:								
– s 1 dítětem						7,4	6,9	7,3
– se 2 dětmi						6,9	5,8	7,6
– se 3 dětmi						9,5	9,2	10,1
– se 4 a více dětmi						26,8	25,5	29,1
Existenční minimum								
Domácnosti celkem	5,5	3,4	2,4	2,1	2,3	1,1	1,0	0,7
– bezdětné	6,8	4,9	2,6	2,2	2,6	1,1	0,8	0,4
– s dětmi	4,5	2,0	2,1	1,9	2,0	1,1	1,2	1,6
Osoby celkem	5,5	2,6	2,2	2,0	2,0	0,9	0,9	0,8
domácnosti:								
– bezdětné	6,2	3,9	2,2	2,1	2,2	0,9	0,6	0,3
– s dětmi	5,2	2,1	2,2	2,0	1,8	0,9	1,1	1,0
Děti celkem	5,7	2,5	2,8	2,4	2,2	1,1	1,3	1,2
domácnosti:								
– s 1 dítětem						1,8	1,5	1,3
– se 2 dětmi						0,5	0,8	0,7
– se 3 dětmi						0,5	0,8	1,2
– se 4 a více dětmi						4,0	5,1	4,7

Podíly domácností, osob a dětí pod životním minimem podle republik (v %)

	Česká republika			Slovenská republika		
	1980	1985	1988	1980	1985	1988
Sociální minimum						
Domácnosti celkem	7,98	6,41	6,28	13,07	10,54	9,56
– bezdětné	8,71	6,64	5,22	16,42	11,81	9,58
– s dětmi	7,5	6,13	7,66	10,06	9,37	9,59
Osoby celkem	6,73	5,44	6,06	11,11	9,57	9,02
– bez dětí	6,67	4,80	7,34	12,17	9,07	7,21
– s dětmi	6,76	5,79	7,34	10,67	9,78	9,84
Děti celkem	7,46	6,51	8,18	10,67	9,78	9,84
Existenční minimum						
Domácnosti celkem	0,95	0,66	0,53	1,54	1,61	1,13
– bezdětné	0,96	0,51	0,29	1,68	1,41	0,67
– s dětmi	0,94	0,84	0,84	1,41	1,79	1,47
Osoby celkem	0,73	0,44	0,54	1,36	1,60	1,25
– bezdětné	0,76	0,39	0,20	1,39	1,19	0,67
– s dětmi	0,71	0,71	0,73	1,35	1,78	1,51
Děti celkem	0,76	0,80	0,80	1,65	2,10	1,81

Řazení typů domácností podle podílu chudých dětí v r.1988

	Typ domácnosti		Podíl v %	Abs. počet v tis.	Podíl na všech dětech v %
1.	bez EA 4+d	SR	68,8	1,8	0,06
2.	ÚR 1EA 4+d	SR	66,5	40,2	1,33
3.	bez EA 4+d	ČR	61,5	1,1	0,04
4.	ÚR 1EA 4+d	ČR	51,9	19,2	0,81
5.	bez EA 2d	SR	48,4	1,4	0,06
6.	bez EA 3d	SR	45,8	0,8	0,04
7.	NR 1EA 4+d	ČR	44,5	1,8	0,09
8.	ÚR 1EA 3d	SR	41,0	31,7	1,70
9.	NR 1EA 4+d	SR	39,0	1,9	0,11
10.	bez EA 3d	ČR	37,8	1,2	0,07
11.	bez EA 1d	SR	36,0	2,5	0,15
12.	ÚR 1EA 2d	SR	36,0	35,8	2,18
13.	bez EA 2d	ČR	35,7	2,8	0,17
14.	NR 1EA 3d	SR	29,8	3,4	0,25
15.	ÚR 1EA 2d	ČR	29,7	67,8	5,02
16.	bez EA 1d	ČR	27,8	4,8	0,38
17.	ÚR 1EA 3d	ČR	26,7	26,2	2,15
18.	ÚR 1EA 1d	SR	26,0	9,5	0,81
19.	ÚR 1EA 1d	ČR	25,5	25,0	2,15
20.	NR 1EA 3d	ČR	21,9	6,0	0,61
21.	NR 1EA 2d	SR	16,8	5,7	0,75
22.	NR 1EA 2d	ČR	16,6	16,4	2,17
23.	NR 1EA 1d	SR	16,3	4,6	0,62
24.	NR 1EA 1d	ČR	15,8	10,9	1,52
25.	ÚR 2EA 4+d	SR	11,8	11,9	2,21
26.	ÚR 2EA 4+d	ČR	7,9	6,1	1,69
27.	ÚR 2EA 3d	SR	3,6	11,7	7,09
28.	ÚR 2EA 2d	SR	3,5	22,7	14,12
29.	ÚR 2EA 3d	ČR	3,2	12,3	8,55
30.	ÚR 2EA 2d	ČR	2,2	28,1	27,93
31.	ÚR 2EA 1d	SR	1,8	3,8	4,67
32.	ÚR 2EA 1d	ČR	1,7	8,0	10,50
	ČSSR celkem		9,4	427,1	100,00

EA – ekonomicky aktivní
 ÚR – úplná rodina
 NR – neúplná rodina
 d – dítě

Podíl osob pod hranicí životního minima podle sociálních skupin a republik (v %)

Sociální skupina	Rep.	Sociální minimum			Existenční minimum		
		1980	1985	1988	1980	1985	1988
Družstevní rolníci	ČR	0,79	0,44	0,82	0,10	0,00	0,04
Důchodci s EA	ČR	1,82	1,64	1,10	0,14	0,09	0,07
Družstevní rolníci	SR	3,50	2,57	2,78	0,27	0,05	0,41
Zaměstnanci	ČR	4,05	3,77	5,07	0,57	0,49	0,53
Důchodci s EA	SR	4,18	4,47	2,89	0,65	0,67	0,32
Zaměstnanci	SR	5,08	5,94	5,82	0,66	0,68	0,60
Dělníci	ČR	6,58	5,85	6,93	0,44	0,63	0,62
Dělníci	SR	12,21	11,45	11,04	1,26	2,30	1,83
Důchodci bez EA	ČR	18,02	11,94	9,38	1,45	0,70	0,19
Důchodci bez EA	SR	37,06	22,08	18,68	4,20	2,69	1,48
Ostatní	ČR	39,73	41,87	36,68	23,50	19,58	14,15
Ostatní	SR	51,28	59,50	44,99	29,37	33,90	20,50
Celkem	ČSSR	8,15	6,82	7,06	0,93	0,93	0,78
	ČR	6,73	5,44	6,06	0,73	0,66	0,54
	SR	11,11	9,57	9,02	1,36	2,10	1,25
Důchodci celkem	ČSSR	16,68	11,14	9,28	1,62	0,98	0,46
	ČR	13,74	9,15	7,36	1,10	0,53	0,16
	SR	23,88	15,18	13,28	2,78	1,90	1,08

ASPEKTY AVERZE LIDÍ KE KOMUNISTICKÉMU
EKONOMICKÉMU SYSTÉMU, KTERÉ EKONOMICKÁ ANALÝZA
NEUMÍ POSTIHNOUT

Kromě kauzalit, které jako ekonom mohu analýzou čísel a funkčních vlastností systému dokumentovat, existovalo i jemnější předivo interakcí mezi vlastnostmi systému a lidskou psychikou, k jehož postižení není průprava v ekonomii relevantní a které konec konců také lidskou psychiku ladí na protirežimovou vlnu. Pokusím se naznačit, co mám na mysli.

V tržních systémech hrají lidé (zejména ti, kdo jakkoli reprezentují podniky) své role jako subjekty, v centrálně plánovaných systémech spíše jako loutky. Úlohu loutky může člověk nějak akceptovat jen tak dlouho, dokud věří, že ho někdo „vodí“ moudře (do určité míry to platí o 50. letech). Když se u nás tato víra rozplynula, ozdravně na psychiku zapůsobila výzva (napůl i realizovaná) udělat z loutek opět subjekty (60. léta). Náhle pak přijde znovu degradace na loutku (70. léta) a stane se tak při hluboké disonanci s přesvědčením loutek, že jsou „voděny“ nemoudře. Disonanci má utlumit tvrzení mocných, že opětná degradace subjektů na loutky je normalizací. Normalizace – už sémanticky – má být něčím žádoucím a lidé jsou přesvědčováni, že je tím pravým, co právě oni a právě teď potřebují. Ač navzdory všemu úsilí přesvědčení nejsou, chce se od nich, aby se tak aspoň tvářili. Přitom se přednosti normalizovaného stavu prezentují starými, dávno zdiskreditovanými argumenty a používá se zprofanovaný, sluch míjející jazyk komunistických aparátníků. To vytváří v lidech pocit, že z nich někdo dělá hlupáky, navíc hlupáky zastrašené. Plodí to schizofrenii: v hloubi psychiky hledá averze, člověk ji dvacetkrát denně ventiluje v důvěryhodných mikroskupinách, jakmile se však ocitá mimo tento okruh, musí vypadat jako by byl vůči režimu loajální (to se očekává od těch, kdo se při velkém třídění národa na začátku 70. let dostali do kategorie svedených a napravených) nebo s režimem smířených (což se očekává od kategorie nenapravitelně pomýlených).

Popisované interakce *systém : lidská psychika* nejsou ekonomickým tématem, ale ekonomiky se týkají. V roce 1980 jsem napsal pamflet, který se snaží naznačené intrakce v oblasti ekonomiky postihnout z jejich komické stránky. V souvislosti s tématem o podílu ekonomiky na pádu komunismu si jej připomeňme.

**Příspěvek k hledání hlubších příčin hospodářských potíží
aneb
Z HISTORIE NEJLEPŠÍHO PODCHODU**

Na jedné rušné reálně socialistické křižovatce vybudovali podchod. Protože se touto křižovatkou odjakživa valily proudy lidí, a to zcela živelně, bylo rozhodnuto, aby pohyb lidí podchodem byl napříště plánovitě řízen. Nehodí se, aby v reálně socialistickém podchodu probíhaly živelné procesy. Na to ostatně poukazovali ve svých dílech už naši klasici.

Byla tedy ustavena Podchodová plánovací komise a ta postavila plánovitě řízení pohybu chodců v podchodu na skutečně vědecký základ. Statisticky se zjistilo, kolik lidí kterým vchodem vstoupí a kolik kterým vystoupí. Vypočítalo se, v jakých intervalech do kterého vchodu vpouští. Pro realizaci těchto záměrů se u každého z osmi vchodů postavilo Ministerstvo pro vpouštění chodců. Na ty se výpočty Podchodové plánovací komise rozepisovaly a každé Ministerstvo neslo plnou odpovědnost za přesné vpouštění chodců do podchodu v souladu s plánovými ukazateli. Zvláště dobře si v tomto směru vedlo Ministerstvo jihozápadního vchodu. Naproti tomu Ministerstvo severního vchodu v řadě ukazatelů za požadavky plánu pokulhávalo.

Před chodci byl vytyčen náročný ale reálný úkol přesně plnit stanovené úkoly, vstupovat do podchodu přesně v souladu se stanoveným časem a pohybovat se po přímé dráze k plánem stanovenému východu. Mnohým chodcům to příliš nevyhovovalo. Aby jednotlivé vchody a východy byly rovnoměrně vytíženy, stanovoval plán v mnoha případech jiný cílový východ, než by chodec potřeboval. Šlo pouze o potíže růstu. K jejich vyřešení bylo především třeba podřídit úzké osobní zájmy zájmům celopodchodovým a překonat zbytky starého myšlení. Chodci záhy poznali, jak právě toto je žádoucí, neboť to plně odpovídá vytyčené linii.

Takto uvědoměle se k věci stavěla naprostá většina chodců. Byla však i nepatrná hrstka neuvědomělých, kteří stále nechtěli pochopit celopodchodové zájmy a starali se i nadále jen o své osobní cíle. A ti – když se kontroloři v podchodu nedívali – zahrnuli z plánem stanovené trasy k tomu východu, který si sami svévolně vybrali. Našli se dokonce i takoví, kteří se do takto zvoleného východu dostávali oklikou; vyšli nejdříve z podchodu plánem stanoveným východem, hned si však zase stoupli do fronty na vstup a opět se ponořili do podchodu, což dělali tak dlouho, dokud se nedostali ke svému východu.

Toto ovšem byly pro plánovitě řízený podchod netypické jevy, které měly svoje kořeny ve zbytcích starého myšlení. Noviny proto psaly o tom, co bylo pro plánovitý podchod skutečně typické. Pochvalovaly si, jakou převahu má náš podchod proti podchodům v jiných zemích, kde věci jsou ponechány živelnosti. Přesvědčivě prokazovaly, že náš podchod je zbaven všech antagonistických protikladů a představuje kvalitativní skok ve vývoji. Současně poukazovaly i na to, jak jinde jsou podchody zahnívajících. Publikovala se řada čísel zřetelně dokazujících, že množství lidí podchodem procházející rok od roku prudce stoupá. Pokud jde o tempo růstu, náš podchod přesvědčivě prokázal své obrovské historické přednosti.

Čas od času se objevily i články, pojednávající o tom, že ne zcela spokojeni jsme s kvalitativní stránkou procesů v podchodu. Lidé tam totiž do sebe stále často vrážejí, nejednou dochází k tomu, že po takové srážce chodec ztratí orientaci, zaplete se a vyjde jiným východem, než původně zamýšlel nebo dokonce než mu určoval plán.

Ukázalo se, že plánovitě řízení pohybu chodců je třeba zdokonalit. Nestačí již pouze plánovat intervaly vpouštění chodců do podchodu a stanovovat plánovitě cílový východ každého procházejícího. Napříště je třeba určovat každému direktivně i přesnou rychlost pohybu a diferencovanou dráhu, pečlivě propočtenou tak, aby kolize mezi chodci byly vyloučeny. Nemalý význam bude napříště mít i to, aby Podchodová plánovací komise i všechna Ministerstva více dbaly o rovnoměrnost ve vytížení jednotlivých východů; základním kritériem přitom musí být celopodchodová proporcionalita a nikoli subjektivní požadavky chodců; jejich snahu používat vchodů a východů podle svých vlastních úzkých hledisek je třeba co nejpřísněji odsoudit.

Propuklo všeobecné nadšení a to zejména v tzv. sdělovacích prostředcích. Teď už konečně víme jak na to. Není pochyb o tom, že se nám podaří vyřešit problém vzájemného porážení chodců stejně úspěšně, jako jsme už vyřešili problém kvantitativních přírůstků uživatelů podchodu.

Podchodová komise se pustila do sestavení plánu novými zdokonalenými metodami. Brzo rozepsala na Ministerstva pro vpouštění chodců rozšířený počet ukazatelů, které komplexně podchycovaly všechny stránky a fáze procesu v podchodu. Ministerstva ukazatele rozepsala až na jednotlivé chodce, když k soustavě stanovených ukazatelů přidala spoustu dalších, které si sama vymyslela.

Netrvalo dlouho a noviny byly plné radostných zpráv o tom, jak nová opatření dobře zabrala. Deníky zářily spokojeností. Odborné žurnály vele-

bily moudrost nových opatření. Politické pak moudrost těch úplně nahoře, kteří k nim dali podnět.

Ale za nějaký čas zase začaly řeči o tom, že se lidi v podchodu vzájemně porážejí. Nejdřív se konstatovalo, že to jsou jenom pomluvy věčných nespokojenců, pak ale se najednou zcela zřetelně ukázalo, že se do-
savadní organizační struktura řídicích orgánů už dávno přežila a neposta-
čuje již nové, náročnější situaci. Ministerstva pro vpouštění chodců byla
hluboce zreorganizována. Namísto Ministerstva pro východní a Minister-
stva pro jihovýchodní východ bylo vytvořeno jediné Ministerstvo pro vý-
chodní a jihovýchodní východ, zatímco Ministerstvo pro severní východ
bylo rozděleno na tři nově ustavená ministerstva. Pravomoc ministerstev
byla podstatně zvýšena tím, že problematika dráhy a rychlosti pohybu
chodců byla z jejich kompetence vyčleněna a řešením těchto otázek byl
napříště pověřen nově zřízený Úřad pro interní vztahy v podchodu. Pod-
chodová plánovací komise byla přeorganizována a na jejím místě vznikla
Komise pro plánování podchodu.

Na vysokém zasedání se konstatovalo, že byly vytvořeny všechny ne-
zbytné předpoklady a podmínky pro to, abychom problém vzájemného
srážení chodců úspěšně vyřešili.

Co čert nechtěl, lidi do sebe zase strkali. A snad i víc než před tím.

Věci se začaly zabývat výzkumné ústavy. Začalo být evidentní, že
problému je adekvátní aplikace systémové analýzy, že je nutno využít do-
stupné matematické metody a ze všeho nejdřív vybudovat široce založený
informační systém o podchodu. Současně ovšem bylo zdůrazněno, že ně-
které ošklivé metody odjinud je nepřipustné přenášet do našich podmínek
bez důkladné kritické analýzy. Došlo se k poznání, že pohyb chodců
v podchodu je bohatě strukturovaným společenským procesem, jehož
všechny aspekty nejsou dosud dostatečně hluboko prostudovány a objas-
něny. Dokonalé plánování a řízení procesů v podchodu předpokládá fun-
dované, skutečně vědecké vyřešení celé řady zásadních otázek, což se ne-
může obejít bez aktivní a tvůrčí spolupráce špičkových odborníků z celé
řady vědeckých oborů.

Rozběhl se interdisciplinární výzkum. Neuplynula ještě ani celá pěti-
letka a výzkum se dopracoval k prvému realizačnímu výstupu. Mnoho-
svazková zpráva vyústila v závěr, že výzkum podchodu si vyžádá rozšířit
dosavadní síť výzkumných pracovišť, zvýšit podstatně kapacitu většiny
stávajících ústavů, vybrané specialisty lépe hmotně zainteresovat. Sou-
částí závěrů byl i síťový graf, zajišťující, že zadaný úkol bude završen
komplexní zprávou, jež bude předložena již koncem přespříští pětiletky.

Noviny se rozepsaly v kritickém a náročném tónu. Nejvyšší zasedání
vyzdvihlo význam úkolu rozhodně se vypořádat s problematikou srážení
chodců a poukázalo i na výzkumnou úlohu sdělovacích prostředků při za-
jišťování tohoto úkolu. Bylo zdůrazněno, že nešvary je nutno kritizovat
zcela konkrétně, ne pouze obecně jako dosud.

A tak se brzo objevil podnětný článek, do detailu popisující, jak 5.10.
porazil 24letý N.S. před severozápadním východem 82letou P.K. a na tu
vzápětí šlápl 51letý student Z.L. Přitom se ukázalo, že oba viníci nedo-
drželi při procházení podchodem všechny plánovací ukazatele, že ovšem
k tomu měli mnoho objektivních důvodů. Také televize uspořádala bese-
du s podobným obsahem. Na její závěr televizní reportér posluchače ujis-
til, že televize bude nekompromisně pranýřovat i jiné nešvary. V jiných
pořadech zase několik vysoce postavených činitelů zdůrazňovalo, že ne-
smíme dopustit, aby našich nedostatků zneužívaly nepřátelské živly a že
si naše úspěšné dílo špinit nenecháme.

Na účet chodců bylo prohlášeno, že chyby musíme začít hledat každý
sám u sebe. Komise pro plánování podchodu sestavila plán v podstatě
správně, jeho ukazatele jsou sice náročné, leč plně reálné. Kdyby plán byl
plněn ve všech ukazatelích na všech místech, tedy nejen v globálu ale
u každého procházejícího jednotlivce, pak by situace v podchodu byla pl-
ně uspokojivá. Je tudíž třeba dále zvýšit plánovací disciplínu a náročnost
vůči každému z nás.

I když na schůzích nikdo neztrácel optimismus, mezi sebou si lidi
čím dál víc říkali, že to s tím plánovitým podchodem stojí za nemnoho.
Časem však i na schůzích se vedle kritiky, že podchod nebyl řádně zame-
ten a vyvětrán, začínaly ozývat i kritiky, že leccos skřípe i s jeho pláno-
vitým řízením.

Samozřejmě, že to funkcionáře zamrzelo. Bylo v tom i kus nevděku.
Vybojovali přece možnost poprvé v historii řídit podchod plánovitě, vy-
mýtit z něj všechny antagonizmus, maximální péči věnují tomu, aby se
řízení podchodu neustále zdědčovalo, počet ukazatelů pružně tu rozši-
řovali, tu zase zužovali a naformulovali i pěknou řádku správných výzev.
Není divu, že byli na rádo bykritiky pořádně namíchnuti.

Největší šlamastika nastala, když bůhvíkolikátá komise pro zdoko-
nalení plánovitého řízení podchodu začala dávat nespokojencům za prav-
du. Komise navrhla, aby se chodcům v podchodu přestaly ukládat jaké-
koli závazné ukazatele. Dokazovalo se, že podchod bude dobře fungovat
a kolize přestanou, když se každý chodec bude řídit vlastním cílem a bude
přirozeně reagovat na to, co se děje v jeho okolí. Ač tomu nikdo nechtěl

věřit, komise slibovala, že si po reformě bude každý moci vyjít z pochodu tím východem, který mu bude nejlépe vyhovovat.

Nejstrašnější bylo, že právě s tímhle začali lidé souhlasit, a to jak na schůzích, tak dokonce i v hospodách. K dovršení neštěstí došlo k výměně funkcionářů a ti noví ten navrhovaný způsob řízení do pochodu zavedli.

V té době ještě nikdo neměl ani tušení, jak je pomýlený a svedený, a tak si kdekdo myslel, že to v podchodu opravdu začalo lépe fungovat.

Ještě štěstí, že si opravdoví funkcionáři na poslední chvíli uvědomili, jaké obrovské nebezpečí znamenají novoty pro naše vymoženosti. Dříve, než bylo docela pozdě, novoty opustili.

Vývoj jim dal plně za pravdu. Autoři novot byli totiž záhy odhaleni jako pořouční cizí agenti, kteří se nás pokoušeli svést z jediné správné cesty a zmařit všechny výdobytky. Ministerstvům pro vpouštění chodců, Komisi pro plánování podchodu i Úřadu pro interní vztahy v podchodu spadlo ze srdce po kamenu. Také situace mezi obyvatelstvem začala být brzo zase normální: na schůzích vyjadřovali plnou podporu jediné správné linii a děkovali za to, že byli včas zachráněni. V hospodách nadávali na naše fotbalisty.

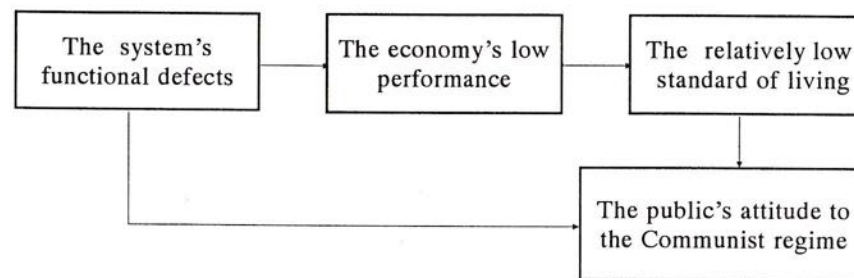
Jakmile bylo nebezpečí zažehnáno, sdělovací prostředky byly zase naplněny optimismem. Všechno si pochvalovaly a v duchu slavných tradic zobecňovaly pozitivní zkušenosti. Televize i rozhlas s hrdotí poukázaly hned na to, hned zas na ono v našem podchodu a v přestávkách pouštěly folklór. Propukala stále nová závazková hnutí. Na výzvu jedněch se do soutěže hlásili druzí a zase naopak. Hnutí sice už dávno bylo skutečně masové, nicméně noviny přinášely stále nové zprávy o novém mohutném rozmachu iniciativy. Ačkolí šlo o iniciativu neutuchající, v krátkých intervalech propukávala stále nová mohutná a opět neutuchající iniciativa. Došlo k vybudování důmyslného kontrolního systému. Přímo v podchodu byli rozestavěni vysoce uvědomělí kontrolóři, kteří přísně prověřovali soulad pohybu chodců s direktivami plánu. Byla zorganizována prověrka chodců a zanedlouho pak přísná prověrka chodců.

Nastalo nejúspěšnější období v historii reálně socialistického podchodu.

THE ROLE OF ECONOMICS IN THE COLLAPSE OF COMMUNISM IN CZECHOSLOVAKIA

by Otakar Turek

A thorough analysis of the process of the erosion and collapse of Communism is a task mainly for political scientists and historians. The economist cannot hope to do more than analyze the system's functional defects contributing to that process. On the most general level this analysis can be concerned with two factors. The first is the public's gradual frustration generated by the economic system's dysfunctions and expressed in the greater part of society's aversion to the Communist regime. The present analysis examines the following causalities:

The second factor is the weakening of the totalitarian power mechanisms, which stemmed from the attempt at reforming the economic system, which then led to pressure for democratization of the political system. Unlike in the 1960s, this process was blocked in Czechoslovakia by the political leaders in the 1970s and 1980s.

Chapter One looks for an answer to the question of why the system was introduced and then accepted by a substantial part of society. After the Second World War, there was a considerable degree of consensus in Czechoslovakia concerning the transition to central planning on the basis of nationalization of the means of production. The experience of the Great Depression of the 1930s, still fresh in the public's mind, was understood as the inability of governments to face effectively the catastrophic processes generated by the spontaneous nature of the market economy.

Central planning, which promised quick economic growth together with a rise in the standard of living, seemed to be the answer. As a result of nationalization, investment funds were centralized, which enabled the build-up of heavy industry to an extent impressive at the time. From a point of view which lacked the benefits of hindsight and of accumulated experience, the effects of the systemic change were exaggerated and its costs were largely unsuspected.

Chapter Two comments on the data characterizing the development of economic performance and standard of living. The five-year indices of national income in the 1950-1989 period (with the exception of the five-year period 1960-1965, when growth slowed down extraordinarily) show a constant downward trend. After 1975, even absolute increases in national income began to fall. Personal consumption generally grew more slowly than national income; in the period 1950-70 the reason was a high dynamism of investment; in the period 1971-1989 (when the gap between both indicators narrowed), the reasons were a worsening of the terms of trade and a high dynamism of social consumption. Official statistics (which this analysis is based on) were evidently distorted when they took into account only partly the increase in price level. In 1990, Czechoslovak per capita GDP was markedly below the level in the developed economies; it was, for example, roughly half that of Austria, Denmark, Sweden or Finland. Within the limits given by the systemic defects, Czechoslovak economic policy was in some respects successful: it virtually eliminated poverty, ensured that everyone could afford the basic necessities, managed to prevent situations leading to open social unrest, and maintained a balance on the consumer goods market and a relatively low foreign debt.

Chapter Three analyses the system's inability to allocate resources rationally. The structure of production was decided by the planning centre by means of the distribution of investments and labour. It was not based on economic calculation (prices lacked an economic rationale and profit was ideologically anathema), but on a physical approach, giving priority to heavy industry. While the public were at first impressed by the quick growth in production 'of the most important products' of heavy industry and by Czechoslovakia having approached the world peak in per capita production, there was disillusion in the 1970s and 1980s, when analyses showed a multiple consumption of inputs per unit of GDP. At the same time, when the relatively low standard of living became evident, there was soon a widespread awareness that the accent on heavy industry had been intended as an end in itself.

Chapter Four is concerned with the deepening internal inefficiency of the Czechoslovak economy. For a given volume of outputs, increasing amounts of material, energy, labour and capital inputs were being consumed. The roots of this defect were in the fact that a subjectivist principle of rewards for performance was being applied to enterprises. Neither side of this relationship assessed the impersonal mechanism of the market, but rather the superior directing body. From this followed the antithetical character of interests of the central organs and enterprises and the kinds of phenomena which the literature calls a reverse minimax (the enterprise maximizes the allocation of inputs and minimizes production tasks), an upside-down pyramid (the indicators of the plan influence the enterprises more than the centre), soft budget restraints (the enterprise has no difficulty finding the money to make up for its inefficiency), the loss of parametricity of environment (in the negotiating process, the enterprise manages to influence prices, subsidies, flows to the budget, credits). All these defects have their roots in the 1950s. In the 1970s and 1980s, however, they became the dominant features of the system. The reason was, on the one hand, the general discrediting of the system, which affected management and some of the Party apparatus, and, on the other hand, the fact that priority in the chain of command was given to management's role in ensuring political 'normalization'.

Chapter Five analyses the system's inability to ensure coordination of economic activities. This was ensured not by the price mechanism but by the material balances of the plan. The role which the planner worked out was not based on balancing supply and demand, but in the search for ways to cover 'needs'. These, of course, have no upper limit and demand an authority which certifies their legitimacy and allocates resources. This leads to a vast predominance of the supplier over the buyer. While in a market economy, uncertainties are allocated to the side of the seller, in a centrally planned economy the uncertainties are shifted to the side of the buyer. In the Czechoslovak economy lack of coordination (where there was always something that could not be obtained and something else which was accumulating in the warehouse) was a constant phenomenon. In the 1970s and 1980s, however, a critical amount of frustration built up in society; people had had the chance to become acquainted with the consumer comforts of their Western neighbours and managers were well informed about the precise and sophisticated relations between suppliers and buyers in market economies.

Chapter Six provides a brief summary of the development of state social policy from the phase when the public were impressed by its extent

and by the 'features typical only of socialism' (in particular, full employment) to the phase when it had been discredited by the privileges of the power elite and when a number of possibilities became commonplace in comparison with development in the West. The core of the chapter is, however, the phenomenon called 'social comfort'. This term expresses a number of small and, for the public, pleasant advantages generated by the behaviour of the state enterprises in a nonparametrical environment. The state enterprise in the 1970s and 1980s began to degenerate markedly into a social institution serving its customers less and less but its employees more and more. Development in this direction was accelerated by the evident priority which the Communist Party gave to social peace. In the sense of the causalities mentioned above, social comfort, on the one hand, damaged the economy's performance and, on the other hand, was a feature of the system, which was favourable to the public and dulled their aversion to the regime.

The study's conclusion is an attempt to set out some stages of this development. The functional defects of the economic system had been leading to the public's frustration from the very beginning. In the 1950s, however, they were attenuated by the feeling that the difficulties were only temporary and, it was widely believed, were merely the price to be paid for increased growth. The regime's relaxation in the 1960s unleashed an intellectual process (echoed throughout society), finding the systemic context of the frustration. At the same time, there was a hope that reform would rid the system of its mistakes. In the 1970s and 1980s, the weight of the functional defects of the system came down upon society in full force and it was no longer counter-balanced by hope. In fact, the leadership's unwillingness to allow any sort of systemic change was evident and in deep contradiction to the growing awareness that the problems could not be solved within the existing system. Resignation and pessimism spread throughout society and found their way into managerial groups and, in part, the Party apparatus. Nevertheless, full employment, 'goulash socialism' and social comfort meant that it was possible, one way or another, to live.

A change as profound as the collapse of Communism in Europe assumes a potential and an impulse. In the Czechoslovak case, the impulse did not come from the economic sphere. The economic system's functional defects, however, contributed significantly to the creation of the potential. The concluding thesis, that the economy was an important but in no way decisive factor for the collapse of Communism in Czechoslovakia, has the nature of an intuitive judgement.

Otakar Turek
Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu

Redakce Milena Janišová
Anglické résumé Derek Paton
Počítačová sazba Věra Škvorová
Edice Sešity ÚSD, sv. 23
Vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
Praha 1995
1. vydání

Publikace vyšla s přispěním
Nadace Konráda Adenaura

V edici Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR dosud vyšlo:

- Sv. 1: Československo a Marshallův plán (rozebráno)
Sv. 2: Kádrová nomenklatura KSČ 1946–1956 (rozebráno)
Sv. 3: Bílek, J.: Pomocné technické prapory 1950–1954. Vznik, vývoj, organizace a činnost
Kaplan, K.: Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954 (rozebráno)
Sv. 4: Kaplan, K.: Pražské dohody 1945–1947 (rozebráno)
Sv. 5: Adamová, K., Zavacká, K.: K ústavnímu vývoji v českých zemích a na Slovensku v letech 1938–1948
Kaplan, K.: První poválečná vláda (rozebráno)
Sv. 6: Kaplan, K.: Majetkové zdroje KSČ v letech 1945–1952 (rozebráno)
Sv. 7: Kaplan, K.: Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948
Sv. 8: Šutaj, Št.: „Akcia Juh“ – odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949 (rozebráno)
Sv. 9: Kaplan, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–1957 a 1968–1975 (rozebráno)
Sv. 10: Kaplan, K.: Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968 (rozebráno)
Sv. 11: Pecka, J.: Dělnické výbory na obranu svobody tisku (1968) (rozebráno)
Sv. 12: Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989 (rozebráno)
Sv. 13: Koudelka, Fr.: Státní bezpečnost v letech 1946–1968 (rozebráno)
Sv. 14: Kaplan, K.: Sovětští poradci v Československu 1949–1956 (rozebráno)
Sv. 15: Kaplan, K.: K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968 (rozebráno)
Sv. 16: Madry, J.: Sovětská okupace Československa, normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil
Sv. 17: Státník, D.: Sankční pracovní právo v padesátých letech. Vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.
Sv. 18: Benčík, Ant.: Operace „Dunaj“. Vojáci a pražské jaro 1968
Sv. 19: Svobodová, J.: Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992
Sv. 20: Politické elity v Československu 1918–1949. Sborník
Sv. 21: Gajdoš, M., Konečný, St.: Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948–1953
Sv. 22: Kaplan, K., Tomášek, D.: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956